

म. ग्रं. सं. वाचनालय, ठाणे

विषय ७१८७

दा. क्र.

७१८७

दि. १६/१२/७६

म. ग्रं. सं. ठाणे

सन

विषय

लेखक

वि. दा. गारे

७८२२०

७१८७

संग्रहालय क्रमांक

पुस्तकाचे नांव

वृषभानुजा नारिका

७१८७

७१८७

सं. क्र.

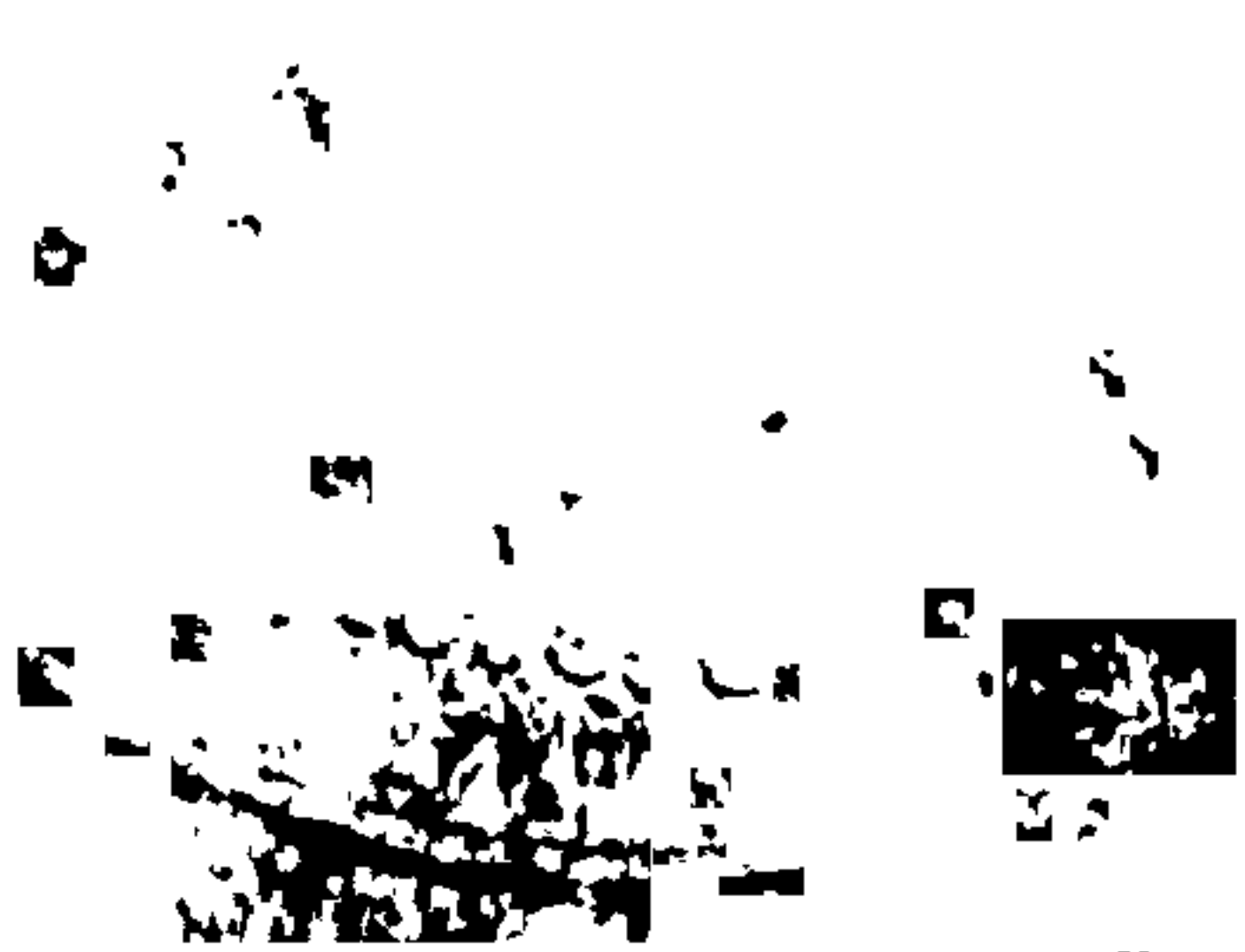
०१५

नारिक

Handwritten mark or symbol at the top left.

वृषभानुजा नाटिका.

श्रीमथुरादासकृषिचरुत संस्कृतनाटिकेचे

है

गद्यपद्यात्मक मराठी भाषांतर

विष्णु दाजी गद्रे,

‘ प्रियदर्शिका ’ नाटिकेचे भाषांतरकर्ते

द्वानी केले

ते

पुणे येथे

“ ज्ञानप्रकाश ” छापखान्यांत छापिले.

(या पुस्तकाची मालकी सन १८६७ च्या २५ व्या आक्ट्याप्रमाणे नोंदून तत्संबंधी सर्व प्रकारचे हक्क भाषांतरकर्त्याने आपणाकडे ठेविले आहेत.)

सन १९१७ शके १८१९.

किंमत आठ आणे.

प्रस्तावना.

मुंबई येथे ' निर्णयसागर ' छापखान्याचे मालक यांणी विद्वान् लोकांच्या साहाय्येने प्राचीन संस्कृत निवडक ग्रंथांचें ' काव्यमाला ' या नांवाचें मासिक पुस्तक प्रसिद्ध करण्याचा आज कितीएक वर्षे क्रम चालविला आहे ही गोष्ट सुप्रसिद्ध आहे. त्या मालेंतील कांहीं काव्ये व नाटके वाचतां असतां, ' वृषभानुजा ' या नांवाची एक लहानशी सुंदर नाटिका माझ्या पहाण्यांत आली. ही नाटिका मथुरादासनामक कोणी एका विद्वान् कवीनें रचिलेली आहे. हा कवि कोणत्या काळीं विद्यमान होता हें समजण्यास तींत कोठें आधार मिळत नाहीं. सूत्रधाराच्या आरंभीच्या भाषणावरून हा कवि कायस्थ कुलांत जन्मला असून यमुनानदीच्या तीरस्थ प्रदेशांत सुवर्णशेखर या नांवाच्या नगरांत रहात होता एवढेंच काय तें समजतें. हें नगर सांप्रतकाळीं कोठें उपलब्ध नाहीं. कदाचित् तें नांव बदलून हल्लीं त्यास दुसरें कांहीं नांव पडलें असावें; पण तें कोणतें हेंही समजण्यास मार्ग नाहीं. एवढें मात्र अनुमान करितां येतें कीं, हा कवि फार प्राचीनकालीन असला पाहिजे.

मूळ नाटिका गद्यपद्यात्मक असून साहित्यशास्त्रानुसार तिचे चार अंक केलेले आहेत. संविधानक पाहिलें तर अगदीं सोपें व सरळ आहे. तें असें कीं, वृषभानुनामक गोपाची कन्या राधा व नंदकुमार श्रीकृष्ण या उभयतांचें प्रेम परस्परांवर निरनिराळ्या प्रसंगीं कसें जडत गेलें व तें वृद्धिंगत होऊन त्यांचा शेवटीं गांधर्व विवाह कसा झाला एवढीच गोष्ट या नाटिकेंत सांगितली आहे; तथापि तिचें वर्णन करीत असतांना, अर्थगांभीर्य, शब्दलालित्य, भाषाप्रीती, इत्यादि नाट्यकलेला खुलविणारे गुण कवीनें इतक्या चटकदार व मार्मिक तऱ्हेनें दाखविले आहेत कीं, त्यांच्या योगानें कवीच्या अंगची विद्वता, बुद्धिमत्ता व कवित्वशक्ति ह्या चांगल्या

व्यक्त होऊन रसिक जनांच्या अंतःकरणास तिच्या वाचनाने आल्हाद झाल्यावांचून रहात नाही. या नाटिकेत शृंगाररस प्रधान असून करुण, अथवा शोक व हास्य हे रस अंगभूत आहेत. लोकांमध्ये साधारण अशी समजूत आहे की, शृंगाररसप्रधान नाटके म्हटली म्हणजे त्यांत बीभत्सपणा हा ह-कून असावयाचाच; कारण त्यावांचून त्या रसाची परिपूर्णता कधी व्हावयाचीच नाही. ही समजूत जरी काही अंशी खरी असली, तरी बीभत्सपणा आणिल्यावांचून शृंगाररस कसा वठवितां येतो याचे ही नाटिका एक अत्युत्तम उदाहरण आहे असे म्हटले असतां अतिशयोक्ति होणार नाही. या नाटिकेत शृंगाररस जरी ओतप्रोत भरला आहे, तरी कवीने आपल्या बुद्धिवैभवाने व चातुर्याने त्याला सभ्यपणाचे इतके सुंदर रूप दिले आहे की, त्यांत बीभत्सपणा किंवा अश्लीलता हे दोष यत्किंचित्ही येऊं न देतां सभ्य व कुलीन स्त्रियांनीही ती वाचनतदंतर्गत रसाचा आस्वाद घेत असतां त्यांच्या मनास किळस न येतां मोठे कौतुक वाटेल, मग सुशिक्षित पुरुषांच्या आदरास ती पात्र होईल हे सांगावयास नकोच. सारांश, सद्दय वाचकांच्या मनाला आल्हाद आणि करमणूक होईल अशा तऱ्हेची या नाटिकेची रचना कवीने केली आहे.

येथपर्यंत मूळनाटिकेचे स्वरूप कसे आहे ते सांगितले. आतां तिच्या भाषांतराच्या स्वरूपाविषयी थोडेसे सांगतो. मी जे हे भाषांतर केले आहे ते मूळच्या संस्कृत नाटिकेप्रमाणे गद्यपद्यात्मक म्हणजे गद्यांच्या ठिकाणी गद्ये व पद्यांच्या ठिकाणी पद्ये घालून केले आहे. पहिल्या अंकांत जो एक कटाव घातला आहे तो मात्र मूळांत नाही. त्यांत त्याच्या ठिकाणी गद्य भाषणच आहे. कटाव रचण्याचे कारण, मूळांतील गद्यरूप भाषण फारच लांबलचक व संस्कृत लांबलांब सामासिक शब्दांनी भरलेले असल्यामुळे त्याचे मराठीत त्याच धर्तीवर गद्यरूप भाषांतर केले असतां ते फारच घोटाळ्याचे, दुर्बोध व दूरान्वित होईल, व त्यामुळे ते वाचतांना कंटाळवाणेही होईल असे मला वाटले. या संबंधाने

माझ्या कांहीं विद्वान् मित्रांचें मत विचारतां त्यांनाही कटावरचने-
ची योजनां पसत पडली. मूळांतील बाकीच्यां साऱ्या पद्यांच्या
ठिकाणीं भाषांतरांत निरनिराळ्या वृत्तांचीं, श्लोक, आर्या, दिंड्या,
माक्या इत्यादि प्रचारांतील पद्ये रचिलीं आहेत. संस्कृत पद्यांचें
मराठी भाषेत पद्य रचणें हें काम किती प्रयासाचें व दुर्धट आहे
हें, ज्यांच्यावर तें काम करण्याचा प्रसंग आला असेल त्यांसच
माहित; इतरांस त्याचें काठिन्य समजावयाचें नाहीं. कविताशास्त्रा-
च्या नियमांप्रमाणें पद्यरचना करतांना, अक्षरगण, मात्रागण, प्रासा-
नुप्रास, यमकांची योजना, इत्यादि अनेक अडचणी पुढें येऊन
उभ्या राहतात. त्यांतून पार पडून पद्यरचना सुबोध आणि कर्ण-
मधुर उतरण्यास कविताशक्ति नैसर्गिक असून जोरदार असावी
लागते. तशी शक्ति माझ्या अंगीं नाहीं हें मी प्रांजलपणें कबूल
करितों. या अडचणीमुळे मूळांतील पद्यांप्रमाणें भाषांतरांतील पद्ये
सरस व कर्णमधुर झालीं आहेत असे म्हणण्याचें धारिष्ट्र मी करित
नाहीं. तसेंच मूळांतील अर्थ भाषांतरांत तंतोतंत उतरला आहे असे-
ही मी खातरीने म्हणत नाहीं. मूळपद्यांतील एखाददुसरा शब्द
सोडून त्याच्या ठिकाणीं पदरत्न शब्द अर्पमंगतीस व पद्यरचनेस
लागू पडेल असा भाषांतरांत योजिलेला कांहीं स्थळीं आढळेल.
तसेंच, मूळांतील गद्यभाषणें संस्कृत नाटककारांच्या पद्धतीप्रमाणें
तुटक शब्दांनीं जेथें थोडक्यांत दिलेलीं आहेत तेथें तीं भाषणें
अथास न सोडितां भाषांतरांत पदरचे शब्द घालून कांहींशीं
लांबविलीं आहेत असेही आढळून येईल. मराठी भाषेच्या पद्धती-
प्रमाणें तीं भाषणें चटकदार व पूर्णार्थबोधक एरवीं होणार नाहींत
असें दिसून आल्यामुळे तसें करणें भाग पडलें. या फेरफाराच्या-
योगानें मूळच्या गद्यभाषणांतील कवीचा हृदयार्थ चांगला व्यक्त
होऊन भाषांतरास विशेष शोभा व चटकदरपूणा आला आहे
असें मार्मिक वाचकांच्या लक्ष्यांत आल्यावांचून राहणार नाहीं.

कांहीं वर्षांपूर्वी श्रीहर्षदेवकृत 'प्रियदर्शिका' या नांवाच्या
संस्कृत नाटकेचें गद्यपद्यात्मक भाषांतर मीं केले होते,

तें सरकारी विद्याखात्याला पसंत पडल्यामुळे त्याच्या आजपर्यंत चार आवृत्ते छापून प्रसिद्ध झाल्या. यावरून ती माझी कृति रसिकजनांस बरीच आवडली असावी असे वाटल्यावरून ही 'वृषभानुजा' मराठी वेषानें नटविण्याची मला उमेद येऊन तें काम यथामति मी तडीसही नेलें. आतां या कृतीपासून सहृदय जनांचें मनोरंजन होऊन त्यांच्या आदरास ती कितपत पात्र होते हें पहाणें आहे. या भाषांतरांत दोष तर असतीलच. तथापि, हंसक्षिरन्यायानें गुणलेशाचें वाचकांनीं ग्रहण करावें अशी विनंती करून ही लहानशी प्रस्तावना पुरी करितों.

पुणें, तारीख १ माहे
एप्रिल सन १८९७. }

भाषांतरकर्ता.

ह्या नाटिकेंतील एकंदर पात्रांची नावे.

सूत्रधार.	मुख्य नाटककार.
नटी.	त्याची स्त्री.
श्रीकृष्ण.	नायक. नंदाचा पुत्र.
प्रियालाप.	त्याचा मित्र व खुषमस्कन्या.
राधा.	नायिका. वृषभानुनामक गोपाची कन्या.
वृंदा.	गोकुलांत राहणारी एक पोक्त बाई.
वनरक्षिका.	वृंदावन राखणारी एक स्त्री.
चंपकलता, तमालिका, नागरिका, विद्रुमलता, मृणालिका, कदलिका, विहंगिका, वसुमतिक.	} राधेच्या मैत्रिणी.			
सुवल.	एक गवळी.
श्रीदामा.	गाई राखणारी बाई.

स्थळ:—गोकुल, वृंदावन, यमुनातीर, व त्याजवळचे मदनोद्यान, पुष्पवाटिका, लतागृह, इत्यादि.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वृषभानुजानाटिका,

अंक पहिला.

मंगलाचरण.

१ पद.

जगज्जनक हरि नरवररूपे गोकुलिं अवतरला ॥
वृषभानूच्या प्रियदुहितेने^१ प्रेमांकित केला ॥ ध्रु० ॥
पुलकित गालांवर राधेच्या पत्रावलि लोभे- ॥
रेखित असतां सुर्वतिका यत्करकमलीं शोभे ॥ १ ॥
त्या आयासें कंपित होतां कर, विस्मित झाला ॥
पाहुनि तीच्या मुखकमलातें अंतरिं बहु धाला ॥ २ ॥
अभिनव ऐसें रूप तियेचें विजयातें पावो ॥
निजसामर्थ्ये सकल जनाला सुखशांतीही देवो ॥३॥ जग० ॥

२ श्लोक. (शार्दूलविक्रीडित.)

चंद्राची द्युति राधिके हरिशि तूं वक्त्रांबुजाच्या गुणें ॥
म्लानत्वा धरि तो पहा किति तरी लाजोनि या कारणें ॥

१ (वृषभानु + जा.) वृषभानुनामक गोपाची मुलगी राधा. २ कथेनें.
३ रोमांचित. ४ षेलमुद्दी. ५ रंग देण्याचें उत्तम कलम. ६ कति. ७ मुखकमलं.

ऐशी नाथ करी स्तुती परि मनीं जी शांत नोहे कदा ॥
होवो ती विरंहार्त गोपतनया सर्वां तुम्हां शर्मदा ॥ १ ॥

३ साक्या.

षामस्कंधीं कुंडलकांती फांकुनि त्या योगानें ॥
भ्रांति होइ जणुं भरजरि शेला पांघरिला कीं हरिनें ॥
नर्तनलीला ती ॥ किति तरि जनमन मोही ॥ १ ॥
मुरलीवादन करितां होई त्रिभंग अंग जयाचें ॥
भ्रुकुटी चढवुनि तळ्यास्याचें दावी कौतुक साचें ॥
वादनपटुता ती ॥ किति तरि जनमन मोही ॥ २ ॥
करितां नर्तन अशापरी तच्छिरस्थं मोरपिसांचा ॥
मुकुट सरकुनी कुरळ कर्चाचा कलार्प विलसे साचा ॥
सुंदर मूर्तिच ती ॥ बघतां नयनें हीं धाती ॥ ३ ॥
सुवासलोभें त्यावरि वेगें भृंगसंधं बसताती ॥
नीलकांति त्या योगें झळके किति वर्णुं शोभा ती ॥
सुंदर मूर्तिच ती ॥ बघतां नयनें हीं धाती ॥ ४ ॥
राधाप्रमुखव्रजललनावृत ऐशा नंदकिशोर^{१३} ॥
व्रंदन करुनी प्रार्थितसों कीं दावा आम्हां थारा ॥
पावुनि जगदीशा ॥ पुरवीं मनिंची आशा ॥ ५ ॥

४ श्लोक. (शार्दूलविक्रीडित.)

नीलांभोरुहकोशकोमलतनू मंदस्मित^{१४}ते करी ॥

१ विरहानें व्याकुळ झालेली. २ सुख देणारी. ३ नृत्यसंबंधी लीला. ४ तीन ठिकाणीं वांकडे. ५ भ्रुकुटीच्या लास्याचें म्ह० नर्तनाचें अर्थात् वाळ्याचें. ६ मुरली वाजविण्याचें कौशल्य. ७ त्याच्या डोक्यावरील. ८ केंसाचा. ९ समूह; श्रवका. १० भ्रगरांचे थवे. ११ राधा आहे पुढारी ज्यांची अशा गोकुलातील स्त्रियांनीं वेष्टिलेला. १२ नंदाचा किशोर लणजे मुलगा, कृष्ण. १३ नील कमलाच्या कळ्याप्रमाणें कोमल आहे शरीर ज्याचें तो. १४ मंद हास्य.

सुस्निग्धे दुकुले शरीर विलसे आपाद माला धरी ॥
भक्तांना स्तुतिपात्र होउनि सदा हृत्ताप त्यांचा हरी ॥
राधाकैलिकथानुरक्त हरि तो ध्याऊं अम्ही अंतरीं ॥

० (इतकें मंगलाचरणा शाल्यावर सूत्रधार पुढें येतो.)

सूत्रधार—पुरे पुरे, यापेक्षां अधिक मंगलाचरण नको. अहाहा ! किती तरी आनंदाचा हा दिवस ! आज खरोखरच, मानससरोवरांतील कमलिनींणा लुब्ध होणाऱ्या राजहंसांप्रमाणें ज्याचें अंतःकरण गोपांगनांच्या प्रफुल्लित आणि सुवासिक मुखकमलांनीं आकर्षिलें आहे, ज्याच्या मस्तकावर वृषभानुनंदिनी जी राधिका, तिच्या पदकमलांतील परागांनीं रंगित झालेला मयूरपिच्छांचा मुकुट झळकत आहे, उन्मत्त कलहंसकामिनींच्या कोलाहलरवानें पुंलिनप्रदेश गजवजून गेल्यामुळे किणकिण शब्द करणाऱ्या मेखलेनेच जणू काय जिचा नितंबभार्ग परिवेष्टित झाला आहे, अशा त्या भानुनंदिनी श्रीकालिंदीच्या तीरावरील लतामंडपामध्ये नानाप्रकारच्या कंदर्पक्रीडां ज्यानें आरंभिल्या आहेत, ज्याला पाहून नंदयशोदा यांच्या नयनांस अत्यंत आल्हाद होतो, अशा, त्रिभुवनालाही मोहित करणाऱ्या त्या राधामोहन श्रीबालकृष्णाला वृंदावनांतील विहारवनस्थलींना पाहून व त्यांत नानाप्रकारच्या क्रीडा करून जें सुख झालें तें अवलोकन करण्याकरितां अनैक देशांहून सज्जनांचा समुदाय आज या ठिकाणीं एकत्र झाला आहे, व त्यांनीं मला येथें बोलावून आणून आदरपूर्वक अशी विनंति केली आहे कीं, 'या आर्यावर्तातील मध्यप्रदेशाला शोभविणाऱ्या यमुनातीरस्थ सुवर्णशेखरनामक नगरामध्ये निस्सीम आणि एकनिष्ठ अशा भगवद्भक्तीच्या योगानें अमूल्य जन्म पावून ज्यानें कायस्थ कुलाला भूषित केलें त्या आमच्या प्रियमित्र मथुरादासनामक कवीनें विद्वज्जनांच्या

१ अत्यंत मृदु. २ रेशमी वस्त्र. ३ पांयापर्यंत. ४ राधेच्या क्रीडासंबंधी गोष्ठी ऐकण्याची ज्याला आवड आहे असा. ५ गवळ्यांच्या स्त्रिया. ६ हंसिणींच्या. ७ वाळवंट. ८ कंबरेखालचा भाग. ९ सूर्याची कन्या. १० मदनोदीपक खेळ.

हृदयरूप कुमुदांना प्रफुल्लित करून आनंद देणारी जणूं काय कौमुदीच होय, अशी वृषभानुजा या नांवाची एक अपूर्व नाटिका रचिली आहे, तिचा तुम्ही प्रयोग करून दाखवावा. ' यासाठी पडद्यांतील सर्व गोष्टींची तयारी करून त्यांणी सांगितल्याप्रमाणें प्रयोगास आरंभ करितों. (सभोवार पाहून आनंदानें) अहो, काय चमत्कार हा ! येथें जमलेल्या या सुहृज्जनांच्या समुदायांतील प्रत्येक सभासदाची चित्तवृत्ति कौतुकानें अगदीं गुंग होऊन गेली आहेशी दिसते ! हा त्या कवीच्या अमृतरस स्खणाच्या मधुर वाणीचाच परिणाम होय यांत संशय नाही. अशा प्रसंगी नाट्यकलेचे नावाविध विलास दाखविण्याविषयी आमच्या मनांत प्रेरणा व्हावी हेंही योग्यच आहे. (पुनः चोहोंकडे पाहून साशंक मुद्रें) बरें पण, या कविशिरोमणीचे गुण न जाणणारा असा एकादा अरसिक तर येथें कोणी नसेल ना ? (विचार करून) असो विचारा, असला तर आमचें काय गेलें ? आमची एवढीच इच्छा आहे कीं,

५ आर्या.

भवबंधमुक्तिसाठीं, आत्मज्ञानांत जे सदा रमती ॥
 देहाभिमाननाशक, मोक्षा मिळशेत ते उदारमती ॥ १ ॥
 वैकुण्ठवास ज्यांना, प्रिय ते पावोत त्या पदाला कीं ॥
 हे तत्सुहृदरसिकजन, हरिभजनीं रत असोत या लोकीं ॥ २ ॥

यासाठी आतां प्रीं जातो आणि प्रियेला बोलावून आणून रंगभूमिसंबंधी सर्व गोष्टींची सिद्धता करितों. (मार्गें फिरून पडद्याकडे तोंड करून) अरे, ही माझी प्रिया तर येथेंच आहे. जिवलगो, अशी इंकडे ये.

(नटी प्रवेश करिते.)

नटी—प्राणनाथ, ही मी जवळच आहे. काय काम असेल तें करण्याविषयी आज्ञा व्हावी.

सूत्रधार—प्रिये, वृषभानुजानाटिकेचा साभिनय प्रयोग पाहण्याविषयीं हे सर्व सभाजन अत्यंत उत्सुक झाले आहेत. मला तर सहजगत्या मित्रस्थानापन्न झालेल्या या प्रेक्षकजनांनीं आपल्या प्रेमळ व आग्रहपूर्वक भाषणांनीं अगदीं भंडावून सोडिलें आहे. त्यांचें वारंवार असे म्हणणें आहे कीं,

६ साक्या.

क्षणप्रभेसम गोपसुंदरी संगें घेउनि ज्याला ॥

वृंदारण्यां क्रीडा करिती पाहूं त्या कृष्णाला ॥

मेघःश्याम हरी ॥ जो भवताप निवारी ॥ १ ॥

प्रेमोद्रेकें गती खुंटली गात्रें पुलकित झालीं ॥

तद्दर्शनसुख घेउनि केठहां तोषवुं ही नयनाली ॥

मेघःश्याम हरी ॥ जो भवताप निवारी ॥ २ ॥

यासाठीं तुला सांगतो, कांहीं तरी सुस्वर संगीतास लवकर आरंभ करून यांचा हेतु परिपूर्ण कर.

नटी—(आश्चर्ययुक्त मुद्रेनें) प्राणनाथ, दूरदेशाहून आलेल्या या अनोळखी प्रेक्षकजनांस आज पहिल्यानें पाहतांक्षणींच त्यांच्याविषयीं एवढें प्रेम आपल्या ठिकाणीं उत्पन्न झालें तरी कसें ? याचें मलां मोठें नवल वाटतें. कोण मेलां हा नाद, आज जेवणखाण देखील त्यामुळे कांहीं सुचत नाही !

सूत्रधार—अग, तुला समजत नाही. एवढें प्रेम कसें उत्पन्न झालें अशी शंका कशाला घेतेस ? सांगतो ऐकः—

७ आर्या.

प्रेमाला हेतु नको, नैसर्गिक मानिती तयास कवी ॥

नातरि पुष्परसाची, गोडी मधुपांस कोण मे शिकवी ? ॥ १ ॥

१ विशुद्धतेप्रमाणें. २ प्रेमातिशयानें. ३ रोमांचित. ४ नयनपंक्ति, अर्थात् सर्वांचे डोळे. ५ स्वाभाविक. ६ भ्रमरांना.

वृषभानुजानाटिका:

(इतक्यांत पडद्यापलीकडे शब्द होतो.)

अहो सूत्रधार, खासैं बोललांत. तुम्ही म्हणतां हेंच निःसंशय खरें आहे. (' प्रेमाला हेतु नको, ' ही पूर्वोक्त आर्या ऐकूं येते.)

सूत्रधार—(नीट कान देऊन ऐकून व पडद्याकडे पाहून) प्रिये, आतां येथें राहून वेळ घालविण्यांत काय अर्थ आहे? हा पहा मधुरप्रिय नांवाचा माझा शिष्य वृंदेचा वेष घेऊन इकडे येत आहे; तसाच हा माझा मित्र रंगमंगल तिची सेवतीग जी वनरक्षिका तिचें रूप धारण करून त्यांच्या समागमें चालत आहे; तस्मात् आपणही आतां जाऊन रंगभूमीवर येण्याची तयारी करूं. (असें म्हणून उभयतां निघून जातात.)

(ही प्रस्तावना झाली.)

(नंतर वर सांगितल्याप्रमाणें वृंदा आणि वनरक्षिका प्रवेश करितात.)

वृंदा—हेंच निःसंशय खरें आहे. (' प्रेमाला हेतु नको, ' ही पूर्वोक्त आर्या म्हणते.) नाहीपेक्षां कमलबंधु जो चंद्र, त्याच्या आणि कमलिनीच्या अन्योन्यप्रेमाप्रमाणें राधाकृष्णांची परस्पराविषयी प्रीति कशी संभवेल? (क्षणभर विचार करून) गडे, वनरक्षिके, माझ्या हातूनही या नाजूक कामांत प्रसंगोचित अशी एक चांगली गोष्ट घडून आली हें बरेंच झालें.

वनरक्षिका—बाई, कौणती अशी गोष्ट घडून आली ती सांगाना बरें?

वृंदा—अग, सांगतें. नीट लक्ष्य लावून ऐक. आज किनई

१ चंद्राला कमलबंधु म्हणण्याचें कारण असें कीं, तो उदय पावला ह्मणजे कमलें प्रफुल्लित होतात, त्यांस चंद्रविकासी कमलें ह्मणतात. जणूं काय भावाच्या भेटीमुळें त्यांस आनंद होतो. २ परस्पराविषयीचें.

मी सहज आपली त्या वृषभानुगोपाच्या घरीं गेलें होतें. तेथें त्याच्या घरापुढील अंगण्यांत स्वच्छ कांतिमान् मण्यांनीं फरसवंदी केलेल्या जमिनविर अल्लड स्वभावाला शोभणारे असे नानाप्रकार-चे खेळ खेळत असतांना त्याची कन्या राधा इला मी पाहिलें. तिच्या सभोवतीं तिच्या बरोबरीच्या शेंकडों मुली जमून त्याही खेळत होत्या. तारकांमध्ये जशी चंद्रिका शोभते तशी ती दिसत होती. तिच्या सुकुमार तनूची कांति इतकी कांहीं शकाकत होती कीं, ती सभोवार फांकून तो अंगणप्रदेश सुवर्णाच्या पण्यांनींच जणूं काय मढवून काढिला आहे असा दूर अंतरावरून मला भास झाला. मग मी आपल्या मनांत विचार करूं लागलों कीं,

वनरक्षिका—(तिला पुरें बोलूं न देतां मध्येच) तो कोण-
ता बरें विचार ?

वृंदा—सांगतें ऐक. मला असें वाटलें:—

८ श्लोक. (वसंततिलका.)

आत्मानुरूपरमणीयगुणस्वभावां ॥

नंदात्मजासहित योग इचा घडावा ॥

सौदामिनी नवघर्नीं जशि लीन व्हावी ॥

युक्तिप्रयुक्ति तशि म्यां करुनी बघावी ॥ १ ॥

वनरक्षिका—बाई भगवति, तुम्ही मजवर लीभ करितां म्हणून मनांतली गोष्ट तुम्हाला कळविल्यावांचून मला चैन पडत नाही. खरेंच सांगतें, राधाकृष्णांच्या जोडप्याचा परस्परांविषयीं जो एकीभाव दिसून येतो तत्संबंधी तुमच्या मुखचंद्रापासून खवणारें कथामृत तृषित झालेल्या या श्रवणपुटांनीं मी केव्हां प्राशन करीन असें मला झालें आहे.

१ स्वतःला शोभण्यासारखे व आवडते असे आहेत गुण व स्वभाव ज्याचे. हें नंदात्मज कृष्णाचें विशेषण. २ विद्युत्प्रता. ३ जलानें भरलेला नवा ढग.

वृंदा—एक तर मग. मुळापासून सगळी हकीकत सांगते.

९ साक्या.

आलें मी हें ऐकुनि मग तो वृषभानू त्या ठायीं ॥
 आला सत्वर हेतु मनींचा तिजलागीं कळवाया ॥ १ ॥
 म्हणे ' मुली ही वाइ भगवती योग्य असे बहुमाना ॥
 यास्तव करशिर लववुनि ईच्या वंदन कर चरणांना ' ॥
 ऐकुनि वचनाला ॥ बदलें मग मी त्याला ॥ २ ॥

हें त्याचें भाषण ऐकून मी म्हणालें, अहो वृषभानु, या भाग्य-
 शालिनीला उगाच कां वरें श्रम देतां? ही तुमची कन्या मोठी
 दैववान् आहे. कशी म्हणाल तर ऐका,

१० साक्या.

अतिललितांगी तव तनया ही लावण्याची खाणी ॥
 जयश्रीचें कीं अपुली जाणुनि कुसुमायुधं वाखाणी ॥ १ ॥
 ब्रजपतितनयप्रेमपात्रं ही होउन त्याच्या संगें ॥
 रमतां तुमचे सफल मनोरथ होतिल सुदैवयोगें ॥
 ऐकुनि वचनाला ॥ आनंदित तो बहु झाला ॥ २ ॥

घनरक्षिका—भगवति, एकूण असें तुम्ही बोललां! वरें, हें
 तुमचें भाषण ऐकिल्यावर त्या भाग्यशालिनी राधिकेची मुखचर्या
 कशीं काय दिसलां?

वृंदा—किती झालें तरी पोरवयच कीं नाहीं तिचें? तिच्या
 अलड वृत्तीला प्रेमरसाची अद्यापि ओळखही नाही; तथापि तिच्या
 वापाजवळ मी कांहीं बोलत आहे असें पाहून काय बोलतें आहे
 तें ऐकिण्याकरितां कान लावून वांकड्या नजरेनें मजकडे ती वरचे:

१ जिचें अंग अति सुंदर आहे ती. २ जयरूप संपत्ति. ३ कामदेव. ४ घन-
 पति जो नंद त्याचा पुत्र रुष्ण, त्याच्या प्रेमाला स्थानभूत.

वर पाहूं लागली व माझ्या भाषणांतील भावार्थ समजून लाजल्या-
सारखी झाली व लागलीच मान खाली घालून उभी राहिली.

वनरक्षिका—बरें, त्या गोकुलेंद्रनंदन श्रीकृष्णाचेंही प्रेम त्या
राधिकेवर जडविण्याविषयीं तुम्ही काय तजवीज केली ?

वृंदा—बरें विचारलेंस, ऐकून घे. मग मी विचार. केला कीं,
या भाग्यशालिनीच्या अंतःकरणांत ज्या अर्थी लज्जादि भाव उ-
त्पन्न झाले आहेत त्या अर्थी मीं योजिलेले काम बहुतेक तडीस
गेल्यासारखेंच आहे. तेव्हां आतां गोकुळांत जाऊन कांहीं तरी
निमित्तानें अत्यंत मधुर असें राधा हें नांव त्या नंदकिशोराच्या
कानीं पडेल अशी युक्ति करावी असा मीं निश्चय केला.

वनरक्षिका—बरें, मग पुढें काय झालें ?

वृंदा—नंतर लवकरच गोकुळांत जाऊन तेथील उद्यानांतलि
एका आम्रवृक्षाच्या पारावर मी क्षणभर विसावा घेत बसलें. त्या वृक्षाव-
रील परिपक्व आम्रमंजरींमध्ये सांचलेला मकरंद प्राशन करण्याविषयीं
उतावीळ झालेल्या उन्मत्त मधुकरांचा सुस्वर गुंजारव ऐकून मला
मोठी मौज वाटली. अहाहा ! त्या रमणीय स्थलाची शोभा किती
म्हणून वर्णन करावी ! तेथें असीं चमत्कार पाहिला कीं—

११ पद्य. (अंजनीगीताची चाल.)

उगवुनि कोठें कोमल शाद्वल ॥ हरितवर्णें तें झालें भूतल ॥
मरकंतरत्नांन्वी द्युति सोज्ज्वल ॥ वाटे जणुं हरि तें ॥ १ ॥
तरुलतांना नूतन कोमल ॥ तांबुस पल्लव फुटोनि विपुल ॥
विदुमंकांती पसरे अतुल ॥ शोभा किति त्यांची ॥ २ ॥
कोठें जाई जुई मालती ॥ सित मुकुलांनीं भरुनि जाती ॥
कंठीं मुक्ताहार घालिती ॥ वाटे जणुं वघतां ॥ ३ ॥

१ केंवळी हरळी. २ हिरव्या चार रंगाचें. ३ पाचनामक रत्नाविशेष.
४ पोवळ्याचें तेज, ५ पाठव्या कळ्यांनीं.

आणखीही त्यां गोकुळाची शोभा सांगतें ती ऐक.

१२ श्लोक. (मंदाक्रांता.)

तत्सान्निध्यं तपनतनयातीरमार्गं क्रमीती ॥

स्वरुच्छंदाने सखगमृग गोवत्स टाकोनि भीती ॥

गोशालांचा परिधिं रचिला त्या स्थळीं उच्च मानें ॥

प्राकाराची अनुपम दिसे त्यास शोभा तयानें ॥ १ ॥

अशा त्या रमणीय गोकुलोपवनांत, ज्यांचीं अंतःकरणें प्रेमानें उचंबळलीं आहेत असे अनेक मुनिजन गोकुळाचीं रूपें धारण करून दुसऱ्या कोणत्याही गोष्टीचा अभिलाष न करितां निरिच्छ होत्साते केवळ त्या आनंदकंद नंदनंदनाच्या मुखकमलाचें दर्शन होऊन नयनांची तृप्ति व्हावी या हेतूनें निरंतर वास करितात. खरोखरच ते धन्य होत.

वनरक्षिका—वरें, मग पुढें काय सांगतां ?

वृंदा—मी त्या ठिकाणीं मनांत काहीं विचार करित बसले आहे असें सेवकजनांच्या मुखानें श्रवण करून तो गोपाधिपति नंद मोठ्या त्वरेनें तेथें आला, आणि मज्ञा बहुमान करून, सर्व सौख्यांचें केवळ उत्पत्तिस्थान असें जें त्याचें रमणीय मंदिर त्यांत मला घेऊन गेला. अहाहा ! त्या गोकुळाची व विशेषेंकरून त्यांतील त्या राजमंदिराची शोभा किती तरी वर्णन करावी ! तथापि थोडेंसे वर्णन करितें ते ऐक.

कटाव.

त्या नंदमंदिराची ॥ शोभा किति वर्णुं साची ॥ ध्रु० ॥ कुं-
दरदा अति सुंदर युवती ॥ नूपुररव्युत्त तेथें फिरती ॥ परो-

१ तपन म्हणजे सूर्य, त्याची तनया यमुना, तिच्या तीरावरील मार्ग. २ पक्षी आणि हरिण यांसहवर्तमान गाई व वासरें. ३ कडे, वर्तुल. ४ प्रमाणानें. ५ कोयती. ६ कुंदाच्या कळ्यांप्रमाणें ज्याचे दांत आहेत अशा. ७ ज्यांच्या पायांतील पैजणांचा खुळखुळ आवाज होत आहे अशा.

परींच्या क्रीडा करिती ॥ तेथिल पुष्करणींच्या कांठी ॥
 सारसकळहंसांची दाटी ॥ तो रव ऐकुन होते मोठी ॥
 त्यांच्या सुस्वर मंजु रवानें ॥ सकळ जनांचीं हरती भानें ॥
 स्फुत्पताका उंच तेथल्या ॥ नानारंगीं चित्रित केल्या ॥
 नभस्तला जणुं चुंबुं निघाल्या ॥ गोपमंदिरें उंच उंच तीं ॥
 नानाकृतिनीं फार शोभती ॥ कोण करिल हो त्यांची
 गणती ॥ स्तंभ कांचनी रत्नखचित ते ॥ पाहुनि मन हें
 विस्मित होतें ॥ सीमा ती ऐध्यांची ॥ त्या नंदमंदिराची ॥
 शोभा ० ॥ १ ॥

ठाडं ठाडं भूभाग मढविले ॥ मरकतखंडीं अति सजविले ॥
 त्यांची फांकुनि कांति सभोतीं ॥ हरिद्वर्ण तीं स्थानें दिसती ॥
 त्या योगानें नूतन कोमल ॥ शाद्वलभ्रांती होउन निश्चल ॥
 स्वच्छंदानें चरण्यासाठीं ॥ अल्लुड गोवत्सांची दाटी ॥ होउनि
 गम्मत दिसते मोठी ॥ भवनांतरिंच्या भिंती साऱ्या ॥ कन-
 करत्नमय दिसति साजिऱ्या ॥ अरशापरि त्या पारदर्शना ॥
 पाहुनि प्रेक्षक तुकविति माना ॥ कोणी तेथें उभें राहुन ॥
 आत्मप्रतिविंबातें पाहुन ॥ प्रेमालिंगन देण्याकरितां ॥ निज-
 बाहुद्रय पुढें पसरितां ॥ करकमलांतें मुकुलित करितां ॥ ' हे
 घे ' ऐशी खूण दावितां ॥ घेतें ऐसा भासचि होतां ॥ उप-
 हासानें कर आंखुडितां ॥ होई हो धांदल त्यांची ॥ त्या
 नंदमंदिराची ॥ शोभा ० ॥ २ ॥

लहान पोरें उघडिनागडीं ॥ संगें घेउन अती तांतडी ॥
 येती तेथें गोपसंत्रगडी ॥ तोंडें करिती वेडिवांकडीं ॥ किती-

१ हिरण्या रंगाची, २ कोंवळ्या हरळीचा भास, ३ कळ्यासारखा बेडांचा
 आकार.

एक ते काढुनि जिभल्या ॥ दात्रिति नानापरि वांकोल्या ॥
 प्रतिबिंबेही तशाच रीती ॥ हावभाव ते सारे करिती ॥ सम-
 जुनि ते ती अपुली थट्टा ॥ राग मनामधिं धरिती मोठा ॥
 पाहुनि ऐशा उपमर्दाते ॥ सूड उगविण्याकरितां मग ते ॥
 उगारिती वर, निजहस्ताते ॥ मारुं ठोकूं म्हणती त्यांते ॥
 कोणि कोणि निजकंठभूषणें ॥ चोरुनि नेलीं प्रतिबिंबानें ॥
 चांचपती गंल याच भ्रमानें ॥ कित्येकांच्या हरिणवालकें ॥
 मागुन फिरती अती कौतुकें ॥ कोणी मुक्ताफलशकलांचे ॥
 कवळ करुनी लहान साचे ॥ कलहंसांच्या पिछांना ते ॥ चा-
 रुनि करिती क्षुच्छमनाते ॥ ऐशी त्या गोपालांची ॥ लीला
 बहु आनंदाची ॥ त्या नंदमंदिराची ॥ शोभां ० ॥ ३ ॥

पीनपयोधर सुंदर युवती ॥ कंठी मुक्ताहार घालिती ॥
 स्तनप्रदेशावर ते लोळती ॥ भाग्य आपुलें मोठें म्हणती ॥
 करकमलींचीं रत्नकंकणें ॥ झळकति अत्युज्ज्वल तेजानें ॥
 त्यांतुनि किरणें बाहिर निघती ॥ नखचंद्रांची मिसळुनि
 कांती ॥ इंद्रचाप जणुं आकाशांतिल ॥ दिव्यकांतिनें जें कां
 उज्ज्वल ॥ खालीं उतरुन शोभवि भूतल ॥ पाहुनि ऐशी
 भ्रांति जनांना ॥ वंचित करितें तन्नयनांना ॥ हिंदोळ्यांवर
 बसोनि कोणी ॥ मंजुल सुस्वर गांती गाणीं ॥ सुरगायकही
 जीं वाखाणी ॥ झोकें घेतां अति वेगानें ॥ दमुनि जाति त्या
 आयासानें ॥ सर्वांगांतुनि स्वेदांत्रिंचे ॥ कण उद्भवुनी पाट
 तयांचे ॥ भूषणावर लोटति साचे ॥ जैसें दुर्दिन प्रावृट्कालीं ॥
 तैसें भासे तेंहि अकालीं ॥ दधिमंथन त्या व्रजललनांचें ॥

१ कंठ, गळा. २ मोत्यांचे तुकडे ३ घास. ४ भुकेचें शमन. ५ पीन लक्षणजे
 पुष्ट आहेत पयोधर लक्षणजे स्तन ज्यांचे अशा ६ घामाचे. ७ आकाशांत ढग
 येऊन हवा कुंद होते तो दिवस. ८ पर्जन्यकालीं.

होतां वाटे कौतुक साचें ॥ चरवीमधि त्या दधि भरवीती ॥
 त्यांत करांनीं रवि फिरवीती ॥ अंगचलाखी बहु मिरवीती ॥
 अशा परीनें करितां मंथन ॥ होत असे तज्जघनास्फालन ॥
 कुधकुंभांचेही आंदोलन ॥ कटीतटींच्या रत्नमेखला ॥ हा-
 लुनि करिती मंजु रवाला ॥ मंथनरव त्यामाजि मिसळतो ॥
 कानाला अति गोड लागतो ॥ त्यांतचि मंजुल मंगल गानें ॥
 गंभिर सप्तस्वरोन्नतीनें ॥ गातांना तीं आनंदानें ॥ भरतें
 अंबर त्या नादानें ॥ गम्मत ती संगीताची ॥ त्या नंदमं-
 दिराची ॥ शोभा० ॥ ४ ॥

जलदसंपेदा नर्भी विलोकुन ॥ उत्कंठित शितिकंठं होउन ॥
 मुक्तकंठं उभविती पिसारे ॥ आनंदानें नाचति सारे ॥ मंजु-
 वाकं शुक्सारि मिळोन ॥ हरिचरिताचें करिती गायन ॥
 जनमनमोहन करिती कां न ॥ नानापरिंचीं मधुर सुवासिक ॥
 मद्यें असतीं जीं उन्मादक ॥ शारिरमानसश्रमविस्मारक ॥
 लेहसरवतें पित्तविनाशक ॥ पेथें^१ ऐशीं परोपरींचीं ॥ बरोबरी
 ज्यां सुधारसाची ॥ कांचनकुंभीं भरोनि सारीं ॥ सांठविलीं
 त्या नंदमंदिरीं ॥ एका भागीं अमित भाजनें ॥ जीं परिपूरित
 गोदुग्धानें ॥ रांगांनीं तीं अग्नीवरती ॥ तापत असतां भ्रांति
 करीती ॥ कीं हे आकाशांतिल तारे ॥ उतरुंने खालीं आले
 सारे ॥ एका बाजुस क्रीडापर्वत ॥ कृत्रिम वस्तूनीं जो नि-
 मित ॥ भिरात्रितसे श्रीं नंदनवंनिची ॥ शोभा अद्भुत पा-

१ माड्याची ओढानाण. २ मेघांचें वैभव अर्थात् त्यांचें उदकानें ओथंबून
 जाणें. ३ मयूर पक्षी. ४ गळे मोकळे करून. ५ ज्यांची वाणी मधुर आहे
 अशा. ६ पोपट, मैना इत्यादि पक्षी. ७ विण्याचे पदार्थ. ८ हातांनीं
 बनविलेल्या. ९ शोभा. १० हे इंद्राचें वन स्वर्गलोकीं असून अत्यंत रमणीय
 आहे असें पुराणांत वर्णन आहे.

हुनि त्याची ॥ फिटे पारणा जननयनांची ॥ ऐशी त्या नंद-
गृहाची ॥ शोभा किति वर्णू साची ॥ त्या नंद ॥ ५ ॥

वनरक्षिका—(मनांत) ह्या वर्णनावरून त्या नंदगृहाची
शोभा अनुपम तर खरीच. अथवा त्रिभुजनाला व्यापून राहिलेला
श्रीभगवान् वासुदेव ज्या सदनांत स्वतः वास करितो तें असेंच
शोभायमान आणि वैभवसंपन्न असावें यांत काय आश्चर्य ? (उ-
घडपणें) बरें मग पुढें काय झालें ?

वृंदा—अशा त्या त्रिभुवनसुंदर आणि अत्यंत रमणीय रा-
जवाड्यांतील चौकाच्या मध्यभागी एक पारिजातकाचा वृक्ष असून
त्याच्या तळच्या भागावर पद्मरागशिलांची फरसबंदी केलेली
आहे; तिजवर यशोदामाता वनांत जाण्याविषयी तयार झालेल्या
श्रीकृष्णाशीं हर्षनिर्भरानें प्रेमळ व मधुर भाषणें बोलत व मधून
मधून पुत्रवात्सल्यानें त्याचें मुख कुरवाळीत बसली होती. त्या वेळीं
तिच्या अंगावरील रत्नजडित अलंकारांची कांति सभोवार फांकून
तो सारा चौक तेजोमय झाला होता. तेथें ती यशोदा सद्वदित
कंठानें श्रीकृष्णाला—(इतकें बोलते आहे तोंच)

वनरक्षिका—(प्रेमातिशयानें डोळे भरून घेऊन व कंठ
दाटून) काय, काय म्हणतां बाई तुम्ही ? त्या सहाभागेचें प्रेमळ
व मधुर भाषण श्रवण करण्याविषयी माझे कान फार उतारवाळ
झाले आहेत; म्हणून ती काय बोलली तें लवकर सांगा.

वृंदा—अग, गाहिवरून ती असें म्हणाली—

१३ पद्य. (अंजनीगीताची चाल.)

क्षणभरि जरि हरि तव मुखकमलें । दर्शन मजला नाही दिधलें ।
उत्साहा मो तरि आंचवलें । वाटे गुणधामा ॥ १ ॥
अनुदिन मग रे वाळा तुजला । धाडूं कैसें सांग वनाला ।
धारण केवीं करूं प्राणाला । न सुचे मज कांहीं ॥ २ ॥

वनरक्षिका—(विस्मित होऊन आपल्या मनांत) अहाहा ! कितो तरी पुत्रवात्सल्य या भाषणांत दिसून येते ! केवढें तिचें हें प्रेम ! (उघडपणें) मग पुढें काय झालें ?

वृंदा—(तिजकडे पाहून) नंतर मोठ्या पूज्यभावानें मीं तिला नमस्कार केला.

वनरक्षिका—बरें, मग नंदयशोदा समीप असतांना कोणत्या युक्तीनें तुम्ही राधाभिधानरूप पुष्पगुच्छ श्रीकृष्णाच्या कानावर ठेवून त्याचीं कर्णसंपुटे अलंकृत केलीं ?

वृंदा—सांगतें ऐक. नंतर त्या ब्रजेश्वर नंदानें, अतिथीचा सत्कार करण्यास योग्य अशा अनेक वस्तू मला अर्पण करून माझे स्वागत केले आणि मोठ्या आदरानें मला विचारलें, ' भंगवती बाई, कोणता उद्देश मनांत धरून आज आपण येथें आगमन केलें बरें ? ' मग मीं त्याला नमस्कार करून असें उत्तर दिलें कीं, ' महाराज, या आपल्या वृंदावनांत सहज मौजेनें हिंडत असतां वृषभानुगोपाची कन्या राधा माझ्या दृष्टीस पडली. अहाहा ! तिच्या स्वरूपाचें आणि गुणांचें कितो म्हणून वर्णन करावें ! उत्तम कुल, शील आणि रूप यांणीं संपन्न, तशीच सर्व सुलक्षणांनीं युक्त व स्वभावानें मोठी गंभीर असून आपल्या गुणांनीं साक्षात् लक्ष्मीलाही लाजविणारी अशी ती जेव्हां मीं पाहिली, तेव्हां रूपवयादि सर्व गुणांनीं तिची बरोबरी करणाऱ्या तुमच्या पुत्राचें मला स्मरण झालें, म्हणून त्याचें दर्शन घेऊन डोळ्यांचें पारणें फेडावें हा हेतु मनांत धरून मी येथें आले आहे. '

वनरक्षिका—बरें, मग पुढें ?

वृंदा—त्यानंतर तेथें जवळच मोठा गलबला झाला तो कशाचा म्हणून पाहूं लागले तों, हजारों शंखांपासून निघणाऱ्या नादांनीं व नगारे, चौघडे, मृदंग, इत्यादि वाद्यांच्या गंभीर आणि मांगलिक ध्वनींनीं दशदिशा कोंदाटून गेल्या आहेत, व त्याच गर्जांत, 'हें घ्या, तें आणी, इकडे या, तिकडे ना ' अशा प्रकारच्या गोपकुमारांच्या मोठ्या लगबगीच्या आरोळ्यांनीं सारे रस्ते गजबजून जाऊन एक-

च हलकल्लोळ माजला आहे असें माझ्या दृष्टीस पडले, व त्यावरून श्रीकृष्णाची गाई घेऊन वनास जाण्याची तयारी झाली असावी असें मी अनुमान केले.

वनरक्षिका—पुढें काय झालें ?

वृंदा—नंतर मागे वळून पाहतें तों ती स्वभावसुंदर कृष्णमूर्ति माझ्या दृष्टीस पडली; तेव्हां मला वाटले,—

१४ श्लोक. (पृथ्वीछंद.)

स्फुरंद्वयसुकांतिनें दिसतसे सदा सुंदर ॥
कितो नटावितो तथा मणिविभूषणें पामर ॥
परी असति मंगलप्रद म्हणूनि तीं साधनें ॥
करी जननि सर्वदा, कथिं न दोषिच्ये बुद्धिनें ॥ १ ॥

साकी.:

असा हरी हा घेउन संगें गोपसंघ सारा या- ॥

वृंदाविला पहा जातसे गोवत्सें चाराया ॥

सौभाग्यचि त्यांचें ॥ किति मी वर्णू या वाचें ॥१॥

(हें भाषण ऐकून वनरक्षिका मोठ्या प्रेमानें तिच्या पायां पडते.)

वृंदा—(पाय एकीकडे करून) गडे वनरक्षिके, चल आतां आपण येऊन जाऊं आणि दुसरें एक काम करावयाचें आहे त्याकडे लक्ष्य देऊं.

(असें म्हणून दोघी निघून जातात.)

(हा *विष्कंभक झाला.)

१ चमकणाऱ्या अंगकांतिनें. २ शोभेच्या.

* कथानकांतील घडलेला व पुढें येणारा भाग यांचा संबंध जोडणारें भाषण.

(नंतर श्रीकृष्ण आणि त्याचा मित्र प्रियालाप प्रवेश करतात..)

कृष्ण—(आपल्या मनांत) अरेरे ! जिचे नुसते नांव ऐकूनच उत्कंठित झालेले हे माझे अंतःकरण इतके वेडावून गेले आहे तिचे दर्शन तर दुर्लभच होय. पण ते आतां व्हावे कसे ? आणि या माझ्या हुरहुरलेल्या मनीला मीं करमणूक करावी कशी ? येथे कांहीं अकल चालत नाही. असो. (उघडपणे) गड्या प्रियालापा,—(इतकेच बोलून थांबतो.)

प्रियालाप—मित्रा, हा मी जवळच आहे. काय तुझे म्हणणे ?

कृष्ण—दुसरे कांहीं नाही, अरे—

१५ श्लोक. (सगंधरा.)

आनंदे गोपवृंदे निजजन अवधे घेउनी या वनाला ॥

आले नाहींत तो हे स्थल सकल बधूं तोषवूं मानसाला ॥

वृक्षस्कंधीं पहा ते वसुनि शिखि कसे नृत्यलीला करीती ॥

सांद्रां गुंजारवांनीं मधुकरिहि तथा फार आनंद देती ॥ १ ॥

प्रियालाप—प्रियमित्रा, फार चांगले भाषण केलेस. शिवाय या वृंदावनामध्ये विशेष कौतुकाची व मोठ्या गमतीची मनाला करमणूक करण्यासारखी आणखीही एक गोष्ट पहावयास सांपडेल.

कृष्ण—(साभिलाष मुद्रेंने) गड्या, ती कोणती बरे ?

प्रियालाप—माझ्या ऐकण्यांत असें आले आहे कीं, या वसंत-ऋतूच्या दिवसांत मदनमहोत्सव करण्याकरितां यमुनेमध्ये स्नान करण्याच्या निमित्तानें दररोज प्रातःकाळीं साऱ्या गोपकुमारिका बरोबर घेऊन ती वृषभानुनंदिनी राधिका वृंदारण्यांतील लतामंडपाच्या मार्गानें जात असते.

कृष्ण—(उत्सुकतेनें) जात असेल. मग पुढें काय म्हणतोस ?

प्रियालाप—मित्रा, सांगतो ऐक. तेथें एका लहानशा तमाल-तरूच्या मूळाशीं स्थापन केलेल्या कामदेवाची साऱ्या जणी मोठ्या

सत्कारानें पूजा करितात आणि मग नानाप्रकारच्या मुकुमारां आणि सुवासिक पुष्पांच्या हारगजन्यांनी आपले देह शंभारून यथेच्छ क्रीडा करीत व गोष्टी बोलत आपापल्या घरीं परत जातात.

कृष्ण—(हर्ष रोमांचित होऊन मनांत म्हणतो) खरेंच, हा म्हणतो त्याप्रमाणें ह्या त्यांच्या खेळांतील रहस्य काय आहे तें भगवती वृंदाबाईनें आईजवळ आणि बाबांजवळ जी गोष्ट सांगितली तिजवरून उघड होत आहे खरें. या वेळीं माझा उजवा बाहूही किंचित् स्फुरण पावतो आहे, यावरून कांहीं तरी लाभाचें हें सुचिन्ह आहे यांत संशय नाहीं. तर मग आतां उशीर न करितां आपणही त्याच मार्गानें जावें हें बरें.

प्रियालाप—(कृष्णाची चित्तवृत्ति कांहींशी चंचल झालेली पाहून आपल्या मनांत) याच्या मनाला मोठी हुरहूर लागली आहे असें दिसतें. लागो विचारी. आतां याच्याशीं असेंच बोललें पाहिजे. (उघडपणें) मित्रा, असा भांवावरल्यासारखा होऊन उगाच कां बसला आहेस ? माझ्याकडे पहात देखील नाहींस ?

कृष्ण—वेड्या, भांवावरलों कसचां ? मनांत कांहीं विचार करीत होतो त्या नादांत तुझ्याकडे माझे लक्ष्य गेलें नाहीं इतकेंच.

प्रियालाप—(हांसून) हं हं असें काय ? खरेंच कोणी म्हणेल ! अरे लबाडा, कर्णद्वारानें ती वृषभानु गवळ्याची पोरगी राधा तुझ्या हृदयांत घुसली तिचें चितन करीत होतो असें कां म्हणत नाहींस ?

कृष्ण—(मनांत) या धूर्त ब्राह्मणानें माझ्या मनांतली गोष्ट ताडली खरी, मग आतां ती चोरून तरी कशाला ठेवा ? (हांसून मोठ्यानें) हो हो ! तसेंच कां होईना. मग विलंब न करितां वृंदावरण्याची वाट दाखवीनाम परता ?

प्रियालाप—(मार्गें फिरून) राजश्री, असे शुद्धीवर येऊन नाट बोलो. अशी थापाथापी येथें चालवयाची नाहीं. चला तर मग या वाटेनें. अत्यंत रमणीय असें तें वृंदावन येथून जवळच आहे.

कृष्ण—(चालूं लागतो व मोठ्या हर्षानें पुढें पाहून म्हणतो.)

अहाहा ! या वृंदावनाची रमणीयता किती म्हणून वणवी ! गड्या प्रियालापा, पहा पहा केवढी मौज येथें दृष्टीस पडत आहे ती !

१६ श्लोक. (पृथ्वीछंद,)

चमत्कृति पहा किती ! मधुकरांगनागायनें ॥

तसेंच पिककूजनें, सुललितें शिखीनिर्तनें ॥

लतानववधूलसत्किसलयानुरक्तीं करीं ॥

गमे विपिनं हें ममागमनमंगलांतें करी ॥ १ ॥

आणखीही एक चमत्कार पहा.

१७ श्लोक. (स्रग्धरा.)

भृंगालीरूप नेत्रें उघडुनि मजला पाहतांना दुरून ॥

मोदाश्रुं गाळिती हे तरु, मधु नच तें जें गळे त्यांवरून ॥

शाखाग्रें मंदवातें तरलितकरंशीं शोभती, त्या करानीं ॥

प्रेमें बोलाविती हे मज फलनिंकरें नम्रें होऊनि रानीं ॥ १ ॥

तर मग येथें निवास करणाऱ्या तरुलतादिकांचे मनोरथ पूर्ण करण्याकरितां आपण लवकर त्यांच्याजवळ जावें हें बरें.

प्रियालाप—(हांसून) कृष्णा, किती तरी रे लबाड आहेस तूं ! अरे, तुझ्या बोलण्यांतले हे डावपेंच मला का समजत नाहीत ? काय म्हणे, त्या झाडांचे मनोरथ पूर्ण करण्याकरितां ! या पेक्षां 'आपला मनोरथ सिद्ध व्हावा म्हणून' असे स्पष्ट कां सांगत नाहीस ?

१ मधुकर म्हणजे भ्रमर, त्यांच्या अंगना म्हणजे भ्रमरी, त्यांच्या गायनामें म्हणजे गुंजारवानें. २ कोकिलांचें गाणें. ३ अत्यंत सुंदर, ४ मोरांचें नाचणें. ५ लता ह्याच कोणी तरुण स्त्रिया त्यांच्या तांबूस पल्लवरूप हातातीं, जे हात वाऱ्याच्या झुककेनें हालत आहेत. ६ अरण्य, ७ माझ्या आगमनाचा उत्साह. ८ भ्रमरांच्या पंक्ति हेच डोळे. ९ आनंदाश्रु. १० हालणाऱ्या हातासारखीं. येथें शाखाग्रंथर हातांची उद्ग्रेक्षा केली आहे. ११ फळांच्या भारानें. १२ या शब्दांत श्लेष आहे. नम्र म्हणजे वाकलेले व दुसरा अर्थ विनात.

कृष्ण—(हांसून) पुरे बुवा आतां ही थट्टा. चल पुढें हो लवकर.

(प्रियालाप पुढें चालूं लागतो.)

कृष्ण—(त्याच्या मागून चालतांना सभोंवार पाहून) गड्या प्रियालापा, मी अगदीं थकून गेलों आहे; यासाठीं या शीतल छायेच्या लतामंडपांत घटकाभर विश्रांति घेऊन श्रमपरिहार करूं चल. अहाहा ! याचा रमणीय देखावा पाहून मनाला किती तरी आनंद होतो ! वसंतऋतूमध्ये कुलणाच्या अनेक जातींच्या सुवासिक पुष्पांतील मकरंदरसाचे पान करून उन्मत्त झालेल्या मधुकरांच्या मधुर गुंजारवानें हा पहा कसा नादित होऊन गेला आहे ! जवळच यमुना नदी वाहात आहे. तिच्या जलांत स्नान करणाऱ्या तरुणींच्या डोळ्यांतील काजळ धुवून जाऊन मिसळल्यामुळे तें अधिक इयामवर्ण झालें आहे; त्याप्रमाणेंच त्यांच्या भांगांतील शेंदूर जलसंपर्कानें धुऊन जाऊन त्याच्या मिश्रणानें कांहीं ठिकाणीं त्याचा वर्ण तांबडाही झाला आहे, त्यांतच स्तनतटांवर चर्चिलेल्या केशरकस्तूर्यादि सुवासिक द्रव्यांच्या उट्या धुवून जाऊन त्यांचें संमिलन झाल्यामुळे त्यांत नानाविध रंगांच्या छटा उत्पन्न झाल्या आहेत. अशा त्या यमुनाजलाच्या इतस्ततः हेलकावे खात असलेल्या रंगीवेरंगी लाटांमध्ये, आकाशांतील चित्रविचित्र रंगांनीं चमकणाऱ्या शेंकडों इंद्रधनुष्यांचीं प्रतिबिंबेच जणूं काय पडलीं आहेत असा भास होतो, तसाच हा दक्षिणेकडून वहात येणारा वायु श्रांत झालेल्या गात्रांस किती तरी सुखावह वाटत आहे ! त्याच्या झुळुका लागून नीलोत्पलें व शुभ्र कमलें यांत सांचलेल्या मकरंदविंदूंचे थंडगार तुषार पहा कसे चोहोंकडे पसरत आहेत ! आणखी पहा कशी या वनांत गंमत दिसते आहे ती ! हा दक्षिणवायु तरुलतांच्या पल्लवरूप क्रोमल अंगुलींना डोलवून नृत्यलीला कशा कराव्या याविषयी शिक्षण देण्याच्या कामांत आपली दक्षताच जणूं काय व्यक्त करीत आहे असा भास होतो.

प्रियालाप—(एकीकडे तोंड फिरवून मनांत) ज्या मोहिनीवर

तुझे मन आसक्त झालें आहे तिच्या प्राप्तीवांचून तुझ्या श्रमाचा परिहार होण्याची आशाच करावयास नको. (उघडपणे) बरें बुद्धा, तूं म्हणतोस तमेंच कां होईना ?

('दोघे लतामंडपांत जाऊन बसतात.)

(इतक्यांत पडद्यापलीकडून, ' चंपकलते, अग तीं फुलें घेऊन ये, ' असें कोणी बोललेलें ऐकूं येतें.)

प्रियालाप—(कांहींशी मान फिरवून व कान देऊन हलक्या शब्दानें) मित्रा, ऊठ ऊठ जलदी कर. या मधुमालतीच्या मंडपांतून तरुण मुलींचा कोमल शब्द ऐकूं येत आहे.

(कृष्ण सहर्षकौतुकानें पुढें सरतो व लतारंध्रांतून वारीक नजरेनें पाहतो.)

(इतक्यांत सखीजनासहवर्तमान राधा प्रवेश करिते.)

राधा—अग तमालिके, माझी ती प्रियसखी चंपकलता फुलें तोडण्याकरितां म्हणून गेली ती अजून कां बरें परत येत नाही ?

(इतक्यांत फुलांनीं भरलेला पानांचा द्रोण हातांत घेऊन हांसत हांसत चंपकलता तेथें येते.)

चंपकलता—प्रियसखे राधे, तुझे नशीब बाई फार चांगलें आहे, हें पाहून मला किती तरी आनंद होतो म्हणून सांगूं ! गडे, आमच्या सर्वांच्या मनोरथलतेला आज फुलें आलीं बरें !

राधा—(भिवया वर चढवून) असला कसला ग तो मनोरथ तरी ?

चंपकलता—तुला त्याचें कौतुक वाटत असेल तर नीट लक्ष्य लावून ऐकून घे. अग, आज पाहाटेच्या प्रहरीं मला कि-नई एक स्वप्न पडलें; पण गडे, जागी झाल्यावर मेलें मी तें सगळें विसरून गेलें.

राधा—बरें झालें. पिडा टळली ! मग त्याचें काय आतां ?

चंपकलता—अग, पुरें ऐकून तर घे. आतां इतक्यांत मी फुलें वेंचीत इकडे तिकडे फिरत असतां एका पिवळ्या जुईनें आ-

पले कोमल वेल पुढें सरसावून त्यांनीं एका तमालवृक्षाला घट्ट कंब-
टाळून धरिल्लें आहे असें मी पाहिल्लें.

(राधा लज्जित होत्साती हांसत मोठ्या प्रेमानें तमालिकेच्या
तोंडाकडे पाहाते.)

तमालिका—(चंपकलतेच्या मनांतील भाव जाणून तिला
म्हणते.) बरें मग ? काय मेली बोलते त्याचा अर्थच कांहीं कळत
नाहीं.

चंपकलता—अग, अर्थ तो काय कळायचा. गोष्टीसारखी गोष्ट
पाहिल्यामुळें मला त्या स्वप्नाची एकाएकी आठवण झाली.

प्रियालाप—(मनांत) त्या राधेच्या रूपलावण्याची कीर्ति
ऐकून ही स्वारी अगदीं वेडावून गेली आहे. जावो. आतां
याची अशीच समजूत केली पाहिजे. (कृष्णाच्या जवळ जाऊन
व त्याच्या तोंडाशी तोंड लावून सांभिप्राय) मित्रा, तुला येथें बसून
पुष्कळ वेळ झाला. इतक्या विश्रांतीनें या तुझ्या कमलाप्रमाणें
नाजुक डोळ्यांवरची सुस्ती जर नाहींशी होत नाहीं तर आणखी
येथें विरंगुळत राहून काय लाभ व्हावयाचा आहे?

कृष्ण—(तोंड थोडें मागे फिरवून हळूच) गड्या, खरें विचार-
शील तर मी तुला आपल्या मनांतली एक गुप्त गोष्ट सांगतो.—

१८ आर्या.

ईच्या सुंदर रूपा, पाहुनि नयनें न तृप्त कधिं व्हावीं ॥

हीच सफलता यांची, नेत्रसुखाची सदैव रुचि घ्यावी ॥१॥

प्रियालाप—(कृष्णाचें तोंड कांहींसे उतरलेलें पाहून दयार्द्र
मनानें आपणाशीं) अरेरे ! त्या कुसुमायुधानें सवड साधून आप-
ल्या राधारूप अमोघ शस्त्राचा या सुकुमार नंदकिशोरावर नेम धर-
ला तर खरा. आतां तो चुकविण्यासाठीं काय उपाय करावा
बरें ? (उघडपणें) मित्रा, या तरुण मुलीच्या काय काय गोष्टी
चालल्या आहेत त्या साऱ्या ऐकिल्यास का ?

कृष्ण—ऐकिल्या बुवा. किती तरी त्या गोड आहेत ! तथापि आणखी पुढे त्या काय बोलतात ते ऐकण्याची माझी इच्छा आहे.

राधा—(चंपकलतेचें पूर्वोक्त स्वप्नस्मरणाचें भाषण ऐकून आपल्या मनांत) भगवती वृंदाबाईनें प्रसंग पाहून त्या दिवशीं बाबांजवळ ज्या दुर्लभ पुरुषाविषयीं माझ्यासंबंधानें गोष्ट काढिली होती त्याजविषयींच तर ही कांहीं बोलत नसेलना ? (डावा डोळा लवू लागल्यामुळे हा शुभशकुनच आहे असें मानून आशेनें) असेंच कदाचित् कांहीं असेल. आपण हिला विचारून पहावें तर खरें. (उघडपणें) चंपकलते, अग कशी काय तुला आठवण झाली ?

चंपकलता—(मुखचर्येवरून तिच्या मनांतील भाव जाणून साभिप्राय.) सखे राधिके, तुझ्या मनोरथलतेला फूल आलें म्हणून मी सांगितलेंच आहे. आतां फळ धरण्याचाच काय तो अवकाश. तें आलें म्हणजे आपोआपच तुला सारें कळून येईल. उगीच बोलून तरी काय करावयाचें आहे ? (विचार करून) अथवा हवें असेल तर सांगतें काय तें. नीट ऐकून घे. अग, याच माधवीलता-मंडपाच्या शेजारीं, ज्याचें रूपलावण्य थेट तुझ्यासारखें आहे अशा कोणा एका सुंदर पुरुषाबरोबर, विद्युल्लता जशी सजल मेघावर चमकते अथवा पिवळ्या जुईची वेल तग्नलवृक्षाला बिलगल्यामुळे जशी शोभायमान दिसते तशी खरोखरीच तूं यथेच्छ क्रीडा करण्यांत दंग झाली आहेस असें मीं स्वप्नांत पाहिलें !

कृष्ण—(आपल्या मनांत) अरेरे, आतां बरीक काय तो सोक्षमोक्ष होण्याची वेळ जवळ येऊन ठेपली आहे. यावर आतां ही काय म्हणते तें पहावें. माझे मन तर या वेळेस मोठ्या संशयांत पडलें आहे. कां तर—

१९-२०. आर्या.

सख्युक्त स्वप्नीचें, ऐकुनि कानांस फार मानवतें ॥

उत्कंठित मन माझें, आशापाशांत गुंतुनी रमतें ॥ १ ॥

तरि ही नामोच्चरें, धन्य कुणाला करील हें नकळे ॥

ऐसा संशय मानसिं, येउनि तेणें मदीय धैर्य गळे ॥ २ ॥

प्रियालाप—(हर्षोद्वेगानें आपल्या मनांत) माझ्या या प्रियमित्राचेंच स्वरूप अलौकिक असल्यामुळें ही ज्या पुरुषाविषयी बोलली तो हाच असला पाहिजे; तथापि इणें त्याचें नांव स्पष्ट घेतलें असतें तर बरें झालें असतें. (कृष्णाजवळ जाऊन मोठ्यानें) राजश्री, तुमचें नशीब खचित फळफळलें बरें. ती काय बोलली तें ऐकिलेंत ना ? तिणें स्वप्नांत पाहिलेले गृहस्थ दुसरे कोण असणार ? आपणच ते, असें मला खास वाटतें.

कृष्ण—(मोठ्यानें श्वास सोडून हळूच)—

२१. श्लोक. (शिखरिणी.)

गड्या तूं ज्या तर्का करुनि रिझवूं पाहशि मला ॥

खरा वाटे तो कीं मधुरतम भावार्थ गमला ॥

तरी लावण्यें हें मम वपु न सादृश्य करितें—॥

तिच्याशीं, या योगें मन बहु विपादास धरितें ॥ १ ॥

प्रियालाप—(हांसून) मित्री, खरोखरच तूं आतां हा भलताच संशय मनांत आणीत आहेस.

राधा—(स्वप्न ऐकून रागावल्यासारखें करून) कोण मला हा चावटपणा. मला नाहीं असलें आवडावयाचें. अग, स्वप्नामध्ये जी लता तूं तशी पाहिलीस ती चंपकलताच असेल, जुईची वेल नव्हे बरें. म्हणतात ना ' मनीं वसे तें स्वप्नीं दिसे. ' खरोखरच तुझ्या मनांत जें होतें तेंच तुला स्वप्नांत दिसलें. मग उगीच दुसऱ्याचीं भलभलतीं छिद्रें काढून थट्टा करण्यांत काय अर्थ आहे ? चल जा लवकर, त्या तमालवृक्षाच्या तळीं पूजासाहित्य नेऊन ठेव.

(इतक्यांत पडद्यापलीकडे शब्द होतो.)

‘आईसाहेबांनी मला आज्ञा केली आहे की, अग वसुमतिके, माझ्या त्या लाडक्या राधेला लवकर जाऊन येथे घेऊन ये. तर त्या धाकट्या यजमानिणीला कोठे बाई आतां शोधायला जाऊं. त्या आतां कोठे असतील कोण जाणे.’

रांधा—(नीट कान देऊन ऐकून व पडद्याकडे पाहून) अग चंपकलते, ही ती विघ्नसंतोषी वसुमतिका इकडेसच येत आहे पहा. ऊठ तर बाई, आईकडे जाऊन कामदेवाची पूजा करण्याकरितां लवकर परत येऊं. (असें म्हणून सर्व सख्यांसहवर्तमान जाऊं लागते.)

कृष्ण—(दुःखातिशयानें) गड्या प्रियालापा, ह्या साऱ्या जणी चालल्या. तर आपणही जाऊन गोकुळाकडून आलेल्या गाईंना रानांत नेऊन चरावयास लावूं.

प्रियालाप—हो तर काय. चल जाऊं.

कृष्ण—(लतारंभानून पाहून व दुःखोच्छ्वास टाकून.)—

२२ साकी.

मनसिजभवनप्रदीपिकेसमं, सुंदरि निजभवनातें ॥

जातां हरिते मदीय मानस, शरदां जशि हंसति ॥ १ ॥

आतां काय करूं ॥ कैसें दुःख निवारूं ॥

(सर्व निघून जातात.)

पहिला अंक समाप्त.

१ मनसिज म्हणजे मदन, त्याच्या भवनाची म्हणजे मंदिराची वाट दाखविणारी प्रदीपिका म्हणजे मशाल. २ पर्जन्यकाळ. ह्या दिवसांत हंसपक्षी मानस-सरोवरावर वास करतात.

अंक दुसरा.

(तदनंतर वनरक्षिकेसह वृंदा प्रवेश करिते.)

वृंदा—(सभोवार पाहून मनांत) अहाहा ! किती तरी आ-
व्हादकारक हा प्रभातसमय आहे बरें ! या वेळीं,—

१ श्लोक (मालिनी.)

करि सुमनसुगंधाकृष्ट भृंगालि तुष्टा ॥
ललित नवलतांचा लास्यलीलोपदेष्टा ॥
हलवि कमलिनी जो शीकरासार वाहे ॥
मलयजे सुविभाती वायु हा वाहताहे ॥ १ ॥

(वर पाहून)—

२ श्लोक (स्वधरा.)

तेजस्वी ताम्रवर्णी करुं पसरुनि जो अंधकारा निवारी ॥
मांगल्यें गायनें ज्या स्तविति मधुकरी कोकिलालहादकारी
प्रीतीनें पंकजीचें विकसन करि जो पाडुनी स्वप्रभा ती ॥
आला गोलाकृती हा रवि उदयगिरीशेखरीं सुप्रभातीं ॥२॥

(क्षणभर सूर्योदयाची मौज पहात उभी राहून मोठ्यानें) गडे
वनरक्षिके, पाहिलास का हा सहस्वरश्मि सूर्यनारायण क्षितिजावर
नुकताच आला आहे. गोकुलेंद्रनंदन श्रीकृष्णाची गाई चारण्या.

१ पुष्पांच्या सुवासानें आकर्षिलेली. २ भ्रमरपंक्ति. ३ नृत्यलीला कशा
कराव्या तें शिकविणारा. ४ थंड पाण्याचे तुषार. ५ मलयपर्वताकडून ये-
णारा. ६ प्रातःकाळीं. ७ किरण. ८ शुभसूचक. ९ गोकुलाचा स्वामी नंद,
त्याचा नंदन म्हणजे पुत्र.

करितां येथें येण्याची वेळ टळून गेली तरी अजून कां बरें तो येत नाही ?

वनराक्षिका—भगवति, येथें जवळच कोणाचें कुजबुजणें मला वाई ऐकूं येतें, यावरून तो नंदकिशोर येथेंच कोठें तरी असावा, असें मला वाटतें. मी तर आतां आपलें वन राखण्याचें काम करण्यासाठीं चाललें.

वृंदा—मीही पण जातें. (दोघी दोहोंकडे जातात.)

(हा प्रवेशक झाला.)

(नंतर प्रियालापाला बरोबर घेऊन कृष्ण येतो.)

प्रियालाप—मित्रा, अरे मित्रा, या मधुमालतीच्या मंडपाकडून मंजुळ शब्द पुनः बेटा ऐकूं येतो आहे. हा कोणाचा बरें असावा? मला वाटतें, ती राक्षिका कामदेवाची पूजा करण्यासाठीं तेथें खचित आली असावी. चल तर मग या मंडपाच्याच मार्गानें लवकर जाऊन, तो तमालवृक्ष दिसतो आहे तो, त्याच्या बुंध्याच्या आड दडून बसूं व कोण काय बोलतें आहे तें हळूच ऐकूं.

कृष्ण—बरें मग तें ऐकून पुढें काय करावयाचें ?

प्रियालाप—काय करावयाचें ? अहो ! हजारों कामदेवांनाही सौंदर्यानें जिंकणारे आपण तिच्या दृष्टीस पडलां म्हणजे मग त्या बेट्या यःकश्चित् एका कामदेवाला हौ कोण विचारतें ? त्याची तेथें थोडीच डाळ शिजणार आहे ! म्हणून म्हणतो, राजश्री, सहस्र-मदनाचे पुतळे आपणच पुढें होऊन त्या चर्टसाऱ्या पूजासाहित्यावर आणि गोड गोड नैवेद्यावर एकदम डह्या मारा म्हणजे झालें; पण तो मारतांना माझी गरीब ब्राह्मणाची एक विनंति आहे एवढी मात्र ध्यानांत घट्ट धरून ठेवा बरें, नाही तर त्या गडबडींत ती बेटा कदाचित् निसटून जाईल.

कृष्ण—(किंचित् हांसून) काय बाबा तुझी विनंति आहे ? ती अगोदर ऐकूं दे तर खरी.

प्रियालाप—त्या गोवर्धन पर्वतावर गोपांगनांनी तुझी पूजा केली होती तिची आठवण आहे का? त्या वेळीं साऱ्या नैवेद्याचा तूच एकट्यानें चट्टामट्टा करून टाकिलास तसा मात्र येथें करूं नको. या बुभुक्षित ब्राह्मणाची कांहीं आठवण राहूं दे.

कृष्ण—(हांसून) गडया, विनोद, करण्याचा हा समय नव्हे. चल हो पुढें लवकर.

(प्रियालाप पुढें जातो व एकाएकीं दचकून मार्गें परतून कृष्णाच्या गळ्याला घट्ट मिठी मारितो.)

कृष्ण—भटजीबुवा, अहो इतके घाबरलां कां?

प्रियालाप—मित्रा, काय सांगूं रे, खरोखरच या लतामंडपाच्या मार्गांत मला जिकडेतिकडे दाट अंधकारच दिसतो आहे. माझ्याच्यानें बुवा एक पाऊल देखील पुढें टाकत नाहीं. अनेक सूर्याच्या प्रभेप्रमाणें ही तुझी अंगकांति चोहोंकडे फांकत आहे, तेव्हां पाहिजे असेल तर माझ्यासारखी धिटाई करून तूच होईनास पुढें?

कृष्ण—(हांसून) हा मूर्खा, भेकडा, धिक्कार असो तुला. अरे, तुझ्या उरांत जी एवढी मोठी धडकी भरली ती कां? याचा तरी वेढ्या शोध करायाचा होतास. भागूबाई खरीच. (असें म्हणून स्वतः पुढें जाऊन पाहूं लागतो आणि म्हणतो.) हाच तो तमालवृक्ष. अरेरे! काय याची अवस्था झाली आहे ही!

३ दिंडी.

दृढालिंगन नवलता यास देती ॥

विकंचं सुमनें हे स्पष्ट पुलकं येती ॥

मधुस्रावें वाटतो स्वेद वाहे ॥

खरा कामीजनभाव दाविताहे ॥ १ ॥

तर मग आतां याच्या बुडापार्शीं जाऊन मुकाट्यानें त्या सुंदरीच्या आगमनाची वाट पहात बसूं.

(उभयतां तसें करितात.)

कृष्ण—(खिन्न होऊन) गड्या प्रियालापा, काय रे तुला सांगूं ?

४ साकी.

वसंतमंडप तोच पहा हा आहे समीप भागीं ॥

नकळे कां ती अंजुनि वल्लुभा येइनाच या जागीं ॥

वाट किती पाहूं ॥ विरह कसा हा साहूं ॥ १ ॥

प्रियालाप—तर मग मित्रा, मीच अंमळ पुढें जाऊन काय वर्तमान आहे तें पाहतों.

कृष्ण—वरें बुवा तुला ठीक दिसेल तसें कर.

(प्रियालाप थोडा पुढें जाऊन माघारा येतो आणि बळेंच तोंड हिरमुसलें करून कांहीं न बोलतां खालीं मान करून उभा राहतो.)

कृष्ण—(साशंक होऊन) भटजीबुवा, अहो अशी मान खालीं घालून मुकाट्याने कां उभे राहिलां ? बोलत कां नाही ? कुणी मुसकुटांत लगाविली तर नाही ना ?

प्रियालाप—मित्रा, अरे बोलूं काय तुझे कपाळ ! तुला प्रत्युत्तर देण्याला माझी ही जीभच बेटी पुढें सरसावत नाही.

कृष्ण—(दुःखोच्छ्वास सोडून) हा दुर्दैवा !—

५ आर्या.

मादिरायतेक्षणेचें, दर्शन जेठहां घडेल मुक्तकारी ॥

तेठहांच हृदय माझे, सोडिल मदनपुंभीति चटसारी ॥ १ ॥

(असें म्हणून मदनपीडा व्यक्त करितो.)

प्रियालाप—(दुःखित होऊन मनांत) खरोखर या राजश्रींच्या मनांत त्या राधेविषयीं अत्यंत अभिलाष उत्पन्न होऊन तिची

१ मद्यप्राशनानें जिचे डोळे प्रफुल्ल झाले आहेत अशीं हें राधेचें विशेषण.
२ मदनेच्या बाणांची भीति.

भेट न झाल्यामुळे मदनपीडेने हा फार व्याकुल झाला आहेसा दिसतो; तेव्हां आतां याची आणखी थट्टा करून उपयोग नाही. (हांसून) मित्रा, उगीच दुःखी कां होतोस ? दे झुगारून तें सारें दुःख एकदांचें. ती पहा तुझी प्रियकरा लतामंडपांतून बाहेर पडून इकडेसच येत आहे. आतां पुढें ती काय करिते तें बघण्यासाठीं आणखी एकवार मी पुढें जाऊन येतो.

कृष्ण—(दूर अंतरावरून आलेला कोणाचा मधुर शब्द ऐकून कांहीं तर्क करितो आणि मनांत म्हणतो.)

६ श्लोक. (शार्दूलविक्रीडित.)

वाटे कीं मधुपानमत्त अलिंच्या गुंजारवा ऐकतों ॥

किंवा हंसकदंबकूजितर्चि हें भासे, परी तर्क तो ॥

नूपूरध्वनि हा उठे समजलों प्राणप्रियेचा खरा ॥

कीं तीचें वपुतेज फांकुनि दिसे हेमांबुसिक्तौ धरा ॥ १ ॥

(इकडे प्रियालाप कृष्णाच्या मुखाकडे पाहून बोलल्याप्रमाणें करावयास जातो.)

(तदनंतर मैत्रिणींसह राधा प्रवेश करिते.)

राधा—अग चंपकलते, तूं जो तमालवृक्ष मला सांगितलास तो अजून नाही कुठें दृष्टीस पडत ?

चंपकलता—अग, तो हा पहा पुढेंच आहे. अजून कसा नाही वाई तुला दिसला ?

(राधा त्याच्याकडे पाहून त्याच्या आळ्याशेजारीं जाऊन बसते.)

प्रियालाप—(त्या सर्वांची दृष्टि चुकवून कृष्णाजवळ येतो आणि त्याला हालवून म्हणतो) अहो राजश्री, तुमच्या मनांत जें होतें तेंच सुदैवानें घडून आलें बरें. आतां तुमची चैन आहे. (बोटानें दाखवून) ती पाहिलीत का कोण आहे ती ?

(दोघेही ओणवे होऊन पाहतात.)

चंपकलता—(तमालाकडे व राधेकडे पाहून साभिप्राय)
गडे राधे, 'खरेंच विचारतें, या तमालाच्या बुंध्याचा आश्रय करून
बसलेली, पिवळ्या जुईच्या वेलीसारखी कोण बरें आतां शोभत आहे ?

कृष्ण—(मनांत) 'चंपकलतेनें जो हा प्रश्न केला तो मोठा
खुबीचा आहे. पाहूं बरें आतां याचें ही काय उत्तर देते तें.
(तमालाकडे सस्पृह पाहून)—

७ दिंडी.

तमाला रे धन्य तूं जाहलास ॥

लतावदनें कोमलें चुंविलास ॥

स्थावरांमधिं वा जरी जन्मलास ॥

जंगमाधिक भोगिशी सुखविलास ॥ १ ॥

राधा—(रागानें भिवया वर चढवून) अग, खरोखरीची तूं
चंपकलता धडधडीत त्यला खेटून उभी राहिली आहेस, मग
उगीच माझ्याविषयीं खोट्यानाट्या उपमा देऊन माझी थट्टा कर-
तांना तुला लाज कशी वाटत नाही ?

चंपकलता—गडे, रागावूं नको. जें मनुष्य त्या स्थानाला योग्य
त्यालाच ती उपमा साजते, समजलीस ?

प्रियालाप—(ऐकून हर्षानें) 'प्रियमित्रा, तुझे नशीब मोठें
जोरावर आहे बुवा. तुला हवें तेंच उत्तर तिणें दिलें. आतां झालें-
च तुझे काम फत्ते. पण अजून तुझ्या मनांत कांहीं संशयच
आहेसें वाटतें. काय ह्या वेडाला म्हणावें !

कृष्ण—गड्या, तुझे भाषण ऐकून मला फार आनंद होतो व
मनाला हुशारीही वाटते; तथापि तुला सांगतो, तिची प्राप्ति होणें
फार कठिण आहे. हें मनांत येऊन या माझ्या अर्धीर व संशयखोर
मनाला खात्रीसारखा अजून कांहीं प्रत्यय येत नाही; कारण—

१ 'वृक्ष आदिकरून जागा न सोडणारे सृष्ट पदार्थ. २ त्याच्या उलट
म्हणजे जागा सोडणारे. प्रस्तुत स्थळीं या शब्दानें मनुष्यप्राणी समजावयाचा.

८ आर्या.

दुष्प्राप्यं विषयवस्तू, हस्तगता जाहली जरी वाटे ॥

आर्थासिली तरीही, संशय तत्प्राप्तिचा कधीं न पिटे ॥ १ ॥

प्रियालाप—(रागावल्यासारखें करून) जा माझ्याशीं तूं बोलूंच नको. ह्मणतातना, ' उतावळा नवरा आणि गुडघ्याला बाशिग, ' बेट्या, काळा कीं गोरा अजून तुला तिणें पाहिलें देखील नाही तेंच इतका हुरळून जातोस. तुला वाटतें तिणें काय धांवत येऊन तुझ्या विछान्यावर बसावें आणि तुझ्या गळ्याला एकदम मिठी मारावी ? पुरे आतां हें रडगाणें. जसें तूं तिला पाहिलें आहेस तसें तिणेंही तुला एकवार पाहिलें म्हणजे—(मध्येंच थांबतो.)

कृष्ण—(हांसून) अरे, म्हणजे काय ? बोल पुढें काय बोलतोस तें.

प्रियालाप—अरे बोलायचें काय ? म्हणजे मग तुझ्या मनासारखें होऊन मीं केलेलें अनुमान खरें आहे असें तूंच म्हणशील.

कृष्ण—(हांसून) म्हणूनच भटा तुला प्रियालाप म्हणतात. हें तुझे भाषण गोड तर खरेंच.

चंपकलता—अग राधे, आतां कां उगीच राहिलीस ? मी म्हटलें याचें काहीं उत्तर देशील कीं नाही ?

(राधा ऐकलें न. ऐकलेंसें करून सख्यांनीं आणिलेल्या गंधपुष्पादि पूजासाहित्यानें कामदेवाची पूजा करिते.)

सान्या मैत्रिणी—(सप्रणाम हात जोडून) हे भगवंता कुसुमायुधा, आमच्या या प्रियसखीला प्रसन्न होऊन लवकर योग्य वर दे—

१ दुर्लभ पदार्थ. २ मिळेल असें खात्रीनें सांगितलें तरी. ३ प्रिय भाषण करणारा. ४ या शब्दांत श्लेष आहे. एका अर्थी वर म्हणजे स्वरा व दुसऱ्या अर्थी प्रासादिक देणगी.

कृष्ण—गडया प्रियालापा, आतां पहा कशी मी एक गंमत करितों ती. मी पुढें जाऊन यांच्या पुढें उभा राहतों, इतक्यांत तूही माझ्या मागून ये. (त्यांच्या जवळ जाऊन) अग सुंदरीनो, येथें इतक्यांत कोण बरें वर मागत होतें ?

साय्या मैत्रिणी—(कृष्णाला पाहून घाबरून) आर्या, कोणी कांहीं मागत नव्हतें. ही आमची प्रियमैत्रीण (हांसत राधेकडे बोट करून) भगवान् कामदेवाची पूजा करित होती एवढेंच.

राधा—(हांसणाऱ्या मैत्रिणीवर रागावल्यासारखें करून वांकड्या नजरेनें कृष्णाकडे पहात मनांत म्हणते.) अग वाई, हा काय चमत्कार ! या पुरुषाला पाहून ज्या अर्थी माझे मन माझ्या स्वाधीन राहात नाही त्या अर्थी हाच तो दुर्लभ पुरुष असावा असें मला वाटतें.

कृष्ण—(राधेजवळ जाऊन) हे सुंदरी, कोणता वर तुला मनापासून आवडतो बरें ? बोल, लाजूं नको.

(राधा लज्जेनें मुरकां मारून व घाबरल्यासारखें करून अधोमुख उभी राहाते.)

चंपकलता—(तिला तशी पाहून मैत्रिणीजवळ) अग तमालिके, हा कोण वाई मयूरपिच्छांचा मुकुट मस्तकावर धारण करून येथें उभा आहे ! याच्या रत्नखचित कर्णभूषणांतून तेजस्वी किरण याच्या गालांवर पहा कसे फांकत आहेत, व त्यांमध्ये कानांवर ठेविलेल्या विविध पुष्पांच्या सपल्लव गुच्छांची छंदायां कशी मिसळली आहे ! याचे विशाल नेत्र प्रफुल्लित कमलाच्या कांतीलाही लजवितात. जन्मतःच ज्याचा वर्ण तांबडा आहे अशा याच्या कांतिमान् अधरोष्ठापुढें याच्या गळ्यांतील पोंवळ्यांची माळ अगदीं फिकी पडून विचारी लज्जार्णवांत बुडत आहे असें पाहून दयार्द्र दृष्टीनें च जणूं काय हा तिला पोटाशीं सांवरून धरीत आहे व तिच्याकडे

पाहून मधुर हास्य करीत आहे. मोठमोठ्या सुढाळ मोत्यांचा हार याच्या उरस्थळावर रुळत असल्यामुळे व सुवर्णकांति पिवळा धमक पीतांबर परिधान केल्यामुळे किती तरी बाई हा तेजःपुंज दिसत आहे ! उजव्या हातांत सहज लीलेने कमल धारण केले असल्यामुळे मी आज धन्य झालों असें त्याला वाटते. रूपसंपत्ति पाहिली तर शेंकडों मदनांना मोहित करणारा. भाषण तरी किती मर्यादशील आणि गोड. जणू काय मुखचंद्रापासून स्रवणारे केवळ अमृतच ! याच्या शरीरलावण्याची नीलवर्ण प्रभा चोहोंकडे फांकत असल्यामुळे कालिदीजलच येथें पसरले आहे कीं काय असा भास होतो ! आणि तें या आपल्या प्रियसखीचा मनोमीन जणू काय बलात्काराने आपल्या उदरांत ओढून नेत आहे असें वाटते. एकंदरीने पहातां हाच तो दिव्याकृति सुकुमार नंदकिशोर गोपाळकृष्ण असावा हेंच खचित. नार्हीपेक्षां इच्या मनाचें हरण करण्याविषयीं दुसरा कोण समर्थ असणार ? या श्यामसुंदराला पहातांक्षणींच विचारीची काय अवस्था झाली आहे पहा ! इच्या मुखांतून जो सीत्कार बाहेर पडत आहे तो कामदेवाच्या प्राथमिक शरप्रहारजन्य पीडेचाच परिणाम होय. त्याच्या त्या प्रखर शरांचे एकसारखे तडाखे बसत असल्यामुळे इच्या कोमल तनूवर रोमांचांचें जणू काय जाळेंच पसरून गेलें आहे ! सर्वांग घामाघूम होऊन गेल्यामुळे असें वाटते कीं, या इंदुमुखीच्या सुंदर तनूंतून हा अमृतस्त्रावच होत आहे. मदनबाधेनें विव्हल होऊन ही एकसारखा श्वासोच्छ्वास सोडीत असल्यामुळे तज्जन्य वायु लागून इच्या उरस्थलावरील पदर वारंवार एकीकडे सरकत आहे. भीतीनें हातपाय लटलट कांपत आहेत. लज्जेनें तोंडांतून एक शब्ददेखील निघत नाही. बरें इकडे या सुंदर पुरुषाची अवस्था

१ यमुनेचें पाणी. याचा रंग काळसर असतो हें प्रसिद्ध आहे. २ मन हाच कोणी एक मासा. ३ पाण्याच्या ओढीसरसे मासे आंत जातात या वस्तुस्थितीस अनुलक्षून हें वर्णन आहे. ४ दुःस्त्रावेगानें श्वास आंत ओढून घेतांना जो शब्द होतो तो.

पाहिली तर हाही अगदी वेडावून गेल्याच्यागत दिसतो. पहा हा कसा पापणीस पापणी न लावितां या प्रियसखीकडे टक लावून एकसारखा पहात आहे. कोणी म्हणेल हे एक चित्रच येथे उभे केले आहे !

तमालिका—गडे चंपकलते, खरे विचारशील तर तुझ्यासारखे मलाही पण वाटते.

चंपकलता—(कृष्णाजवळ जाऊन) आर्या, तुमच्या दर्शनानेच या आमच्या प्रियसखीला इष्ट वर मिळाला असें आम्ही समजतो. याशिवाय दुसरा आणखी कोणता उत्तम वर इला मिळणार ?

राधा—(रागावल्यासारखे करून) चंपकलते, हे तुझे दुटप्पी बोलणे मला समजते बरे का. मी कांहीं बोळ्याने दूध पीत नाही. बोल बाई हवे तसे. तुझ्या तोंडाला हात कुणी लावावा ? मी आपली इथून निघूनच जाते म्हणजे झाले. (असे म्हणून नाऊं लागते.)

(पडद्यापलीकडून मोठा गोंगाट ऐकू येतो.)

गडयांनो, काय चमत्कार हा ! आज गोपालकृष्णाचे दर्शन घेण्याविषयी उत्सुक झालेले हे गाईचे खिल्लार उच्चस्वराने वारंवार हंबरडे फोडून जणू काय त्याला हांका मारीत आहे असे वाटते. वाटेने चालतां चालतां मध्येच थबकून दीनासारखे वरचेवर मागे पाहाते. तिकडे तो दृष्टीस पडत नाही म्हणून पुढे पाहू लागते. या भोगाला काय करावे ? जणू काय आमची या गाईना अगदी ओळखच नाही ! यांना आवरतां आवरतां आज आमची फारच त्रेधा उडून गेली आहे. या वेळीं तो आमचा संवगडी येथे असता तर बरे झाले असते. कदाचित् या लतामंडपामध्ये प्रियालापासहवर्तमान

१ अण्णच इला योग्य वर आहां अशी मोठ्या मार्मिकतेची ही सूचना आहे.

तो बसला असेल. यासाठी तिकडे जाऊन त्याचा अगोदर शोध करूंचला.

(गोंगाट ऐकून सगळ्याजणी घाबरतात.)

कृष्ण—(मनांत) अरे ! हे विचारे गोपाळ खरोखरच मा-
शा शोध काढण्यासाठी इकडे येत आहेत. आतां कसें करावे ?
(मोठ्याने) प्रियालापा, गडया पुढें होऊन त्यांना माघारे
घालवून देईनास ?

प्रियालाप—ठीक आहे. हा चाललों पहा. (असें म्हणून
निघून जातो.)

चंपकलता—आर्या, या गोंगाटानें आमच्या सर्वांच्या मनांत
भीति उत्पन्न झाली आहे, म्हणून आम्हाला घरीं जाण्याविषयी
आपली आज्ञा असावी.

कृष्ण—(उसासा टाकून) बरें आहे. जर तुमच्या मनांत
कांहीं निमित्त करून येथून जायचेंच असेल तर खुशाल जा; पण
पुनः येथें येण्याचें स्मरणांत असूं द्या.

(सगळ्याजणी जाऊं लागतात.)

राधा—(मध्येच अडखळल्यासारखें करून मार्गें पहाते व
उभी राहून म्हणते) अग चंपकलते, माझ्या गळ्यांतील मुक्ताहा-
रांतला महानीलमणि इतक्यांत इथें कुठें तुटून पडला. शोध कर
बाई कुठें सांपडला तर.

कृष्ण—(मनांत म्हणतो)—

१ साक्या.

वृषभानुजाचि हा हारलते तव झाला मजवरि फार ॥

आयताक्षि त्या योगें दावी आत्मभाव अनिवार ॥

सुंदर लीला ही ॥ किति तरि मानस मोही ॥ १ ॥

स्मितवदना सुस्निग्ध दृष्टिनें मार्ग क्रमितां मार्ते ॥

हल्लूच मार्गे वळनि निरखी व्यक्त करी कामार्ते ॥

• सुंदर, लीला ही ॥ किति तरि मानस मोही ॥ २ ॥

चंपकलता—(कृष्णाकडे व राधेकडे पाहून मणी शोधित असतां साभिप्राय) गडे राधे, चल बाई आपण घरीं जाऊं. तो नीलमणि आतां कसचा हातीं लागतो (असें म्हणून पुनः कृष्णाकडे पाहून हंसते.)

(राधा तिकडे लक्ष्य न देतां हिरमुसलें तोंड करून उभी राहाते.)

चंपकलता—(हाराकडे पाहून) अग, तुझा नीलमणि हरवला म्हणून म्हणतेस, पण या वेळीं तुझे मन ठिकाणीं असेल तर ना तो तुला दिसेल? अग, हा सगळा तुझ्याच हृदयाचा दोष आहे बरें.

राधा—कसा ग बाई माझ्या हृदयाचा दोष ?

चंपकलता—अग वेडे, तुझ्या मनाला या वेळीं कसलीशी हुरहूर लागल्यामुळे तो नीलमणि हृदयस्थानीं विराजमान असूनही तुझे त्याच्याकडे लक्ष्य जात नाहीं म्हणून.

राधा—कशाची ग हुरहूर ? आणि कोणत्या ग नीलमण्याकडे माझे लक्ष्य जात नाहीं ? ही तुझी भलतीच कांहीं तरी वटवट आहे. मला नाहीं बाई असला चावटपणा खपायचा.

चंपकलता—(उपरोधिक शब्दांनीं) अग, घरीं जाण्याची हुरहूर, आणि इतका जवळ असून तुला न दिसणारा तो नीलमणि, दुसरें काय ?

१ प्रेमयुक्त. २ वर्णसादृश्यावरून कृष्ण हा एक उत्तम नीलमणिच आहे, तो तुला कसचा मिळतो असा अभिप्राय मोठ्या खुबीनें येथे व्यक्त केला आहे. ३ नीलमणि म्हणजे कृष्ण अशा अभिप्रायानें वरील भाषणाप्रमाणेंच हें भाषण श्लिष्ट आहे व पुढील संवादही तसाच आहे हें मार्मिक वाचकांच्या सहज लक्ष्यांत येईल.

राधा—(भिवया वर चढवून रागानें) जा चावट कोठली. हें तुझे घालून पाडून बोलणें मला का समजत नाहीं ? दुसऱ्याची वरें बाहेर काढायला बरीच शिकली आहेस. पुरे बाई आतां इथें राहाणें. मी आपली घरीं जातें. (असें म्हणून जातांना सस्पृह मना-
नें कृष्णाला स्पर्श करून व दुःखोच्छ्वास सोडून सख्यांसहवर्तमान निघून जाते.)

कृष्ण—(वियोगदुःखानें मनांत म्हणतो)—

१० श्लोक. (हरिणवृत्त.)

सकलभुवनश्रीनें जी कां दिसे अति शोभनां ॥

पुनरपि वनीं जेव्हां म्यां ती विलोकिलि अंगना ॥

हृदयिं धरुनी लज्जात्यागें न ती कंवटाळिली ॥

प्रलपनचि हें सारें आतां ! सुसंधिहि टाळिली ॥ १ ॥

(दुःखोच्छ्वास टाकून) अरेरे ! ती गेलीच शेवटीं. आतां काय करावें ! कांहीं थटामस्करी करून माझ्या धनाला करमणूक करणारा काय तो एक प्रियालाप उरला आहे, पण तोही बेटा त्या गोपालांच्या पाठीमागून गेला तो अजून येत नाही. त्याला इतका उशीर कां लागला न कळे.

(नंतर प्रियालाप प्रवेश करितो.)

प्रियालाप—(आनंदानें टाळ्या पिटीत) बरस. आतां सर्व ठीक झालें. प्रियमित्राच्या आज्ञेप्रमाणें त्या बटकीच्या गवळ्यांना कसे तरी मी पिटाळून लाविलेंच. आतां लवकर जाऊन ते रा-
नश्री कोठें आहेत याचा शोध करितों. (इकडे तिकडे फिरून हर्षानें) केवढी माझ्या नशिवाची सद्दी ही ! ही पहा स्वारी इकडे-
सच येत आहे. आतां आपणच पुढें होऊन याला गांठावें. (दु-
रून त्याला पाहून मनांत म्हणतो) अरेरे ! काय याची ही

अवस्था झाली आहे. पहांटेच्या चंद्राप्रमाणे याची मुखश्री निस्तेज झाली आहे. तोंडावर कळा म्हणून कांहींच दिसत नाही. खाली पहीत चाळला आहे. डोळे भरून आलेले दिसतात. अंगांत जडत्व येऊन पाय देखील भराभर उचलत नाही. इतकेही असून भ्रमिष्टासारखा आपल्याशीच कांहीं बडबड करीत चालला आहे. ही या स्वारीची स्थिति पाहून मला फार दुःख होते; पण एका प्रकारे पहातां वेटा हर्षही होतो. मला खचित वाटते याचे मनोरत्न त्या वृषभानु गवळ्याच्या पोरीने चोरून नेले म्हणूनच हा शुद्धीवर नसून असा भटकतो आहे. (कृष्णाच्या जवळ जाऊन) प्रियमित्रा, तुझा विजय असो. कसे काय, ठीक आहे ना ?

कृष्ण—(वर पाहून) कोण तो? प्रियालाप ! गडया ये लवकर. मला एकवार घट्ट मिठी मार. तुला जाऊन फार वेळ झाल्यामुळे मला एकट्याला अगदीं करमेनासे झाले.

प्रियालाप—मारतों बाबा. तूं म्हणतोस तसेच कां होईना. (त्याच्या गळ्याला घट्ट मिठी मारितो व दचकून लागलाच मार्गे सरतो) गडया, खरेच सांग, एक नाही, हजारों चंद्रांप्रमाणे तुझे अंग शीतल असून तें या वेळेस जें इतके कढत लागते आहे तें माझ्याच विरहाने किंवा दुसऱ्या कोणाच्या ? अथवा तूच कशाला सांगायला पाहिजेस ? मला समजत नाही काय कीं, लीलाविलासांनी साक्षात् रतीवरही तान करणारी ती वृषभानुकन्यका राधा तुझ्या डोळ्यांत भरली असे पाहून व तुझ्या रूपसौंदर्याने लज्जित होऊन तिचा पति जो कामदेव त्याला अत्यंत राग आला; म्हणून तुझा सूड उगविण्याकरितां तोच तुझ्या शरीराचा असा दाह करीत आहे.

(कृष्ण कांहीं न बोलतां खालीं मान करून उभा राहतो.)

प्रियालाप—वेड्या, पुरे झाली आतां ही लाज. चल ह्या तांबड्या अशोक वृक्षाच्या पारावर घटकाभर जाऊन बसूं, म्हणजे तुझ्या श्रमाचा परिहार होईल. मीही तेथे बसून तुला थंडगार करण्याचा कांहीं उपाय सुचला तर पाहतों. अहाहा ! तें स्थळ किती तरी रमणीय आहे ! छाया कशी शीतल आणि दाट पडली

आहे ! शिवाय कालिंदींतोल जलाचे थंडगार तुषार आणि जवळ-
च्या पुष्पवाटिकेंतील सुमनांचा सुगंध वायूच्या मंद झुळुकांवरोबर
वहात येत असल्यामुळे तें स्थान तुल्य फारच आल्हाद-
कारक होईल.

(उभयतां पारावर जाऊन बसतात. प्रियालाप हातावर डोकें
टेंकून व डोळे झांकून कांहीं विचार करीत बसतो.)

(इतक्यांत पडद्यापलीकडून गोंगाट ऐकूं येतो.)

प्रियालाप—(कान देऊन) मित्रा, अरे मित्रा, ते पहा
बटकीचे गोपाळ पुनः इकडे धांवत येत आहेत. ऊठ ऊठ लव-
कर. आपल्या शुभदर्शनानें आणि अमृतासारख्या गोड वाणीनें
त्यांच्या श्रमाचा परिहार कर.

कृष्ण—(मोठ्या लग्नगीनें उभा राहून) काय, गोपाळ
आले म्हणतोस ? कोठें, कोठें आहेत ते ?

(इतक्यांत गाईचें खिल्लार पुढें घालून त्याच्या मागून त्याला
राखणारे गोपाळ तेथें येऊन पोहोचतात. सगळेजण कृष्णाच्या
नांवाचा जयघोष करून घाईघाईनें त्याच्याजवळ जाऊन एकामा-
गून एक त्याला प्रेमालिंगन देतात. गाईही त्याचा अमृतासारखा
मधुर शब्द ऐकून मोठ्यानें हंतरूं लागतात, व त्यांच्या त्या प्रेमळ
हंवारवानें तो सारा वनप्रदेश गजबजून जातो. श्रीकृष्णाचें दर्श-
न होतांच त्यांच्या स्तनांतून दुग्धधारा निघून त्यांचा प्रवाह भूमि-
तलावर वाहूं लागतो, व त्या हर्षभरित होत्सात्या आपले कान
उभारून उत्कुळ नेत्रांनीं त्याच्याकडे पहात व आनंदाश्रु गाळीत
उभ्या राहतात.)

कृष्ण—(त्यांची ती दीन स्थिति पाहून दुःखित होत्साता क्षणभर
उभा राहातो व प्रेमानें गोपालांचें स्वागत करून त्यांस म्हणतो)
गडयांनो, तुम्ही फार दमलां आहां, यासाठीं या रमणीय स्थलीं
कांहीं वेळ बसून यथेच्छ विश्रांति घ्या, म्हणजे तुम्हाला बरें वाटे-

ल. इतक्यांत मीही त्या मधुमालतीच्या मंडपाजवळ मला कांहीं काम आहे तें करून येतो. (असें म्हणून प्रियालापाच्या तोंडाकडे पहात जाऊं लागतो.)

प्रियालाप—(एकीकडे तोंड फिरवून त्याला ऐकूं न जाईल अशा शब्दानें) रावेच्या प्राप्तीविषयी उत्कंठित झाल्यामुळे तुझे चित्त वेट्या ठिकाणीं आहे कुठें ? त्या मंडपाजवळच्या एकांतस्थलीं जाऊन तुला काय रे करावयाचें आहे ? ती कोठें दृष्टीस पडत नाहीं म्हणून रडत बसावयाचें हेंच कीं नाहीं ? (मोठ्यानें) मित्रा, या गाईगोपालांना टाकून तूं आतां चाललास तरी कोठें ? आणि कशा करितां ?

कृष्ण—गड्या सांगतो ऐक. त्या प्राणवल्लभेच्या संचारानें अत्यंत पवित्र झालेल्या वनप्रदेशांत फिरून तिच्या पावलांची उमटलेलीं चिन्हे पाहून या डोळ्यांचें कांहीं पारणें फिटलें तर पहातो. दुसरे काय ? (पुढें जाऊन खालीं वाकून पहातो व रोमांचित होऊन म्हणतो.) गड्या, बघ बघ, येथें जमिनोवर काय दिसतें आहे तें.—

११ श्लोक. (मालिनी वृत्त.)

सहचरिसह जातां या पथें सुंदरी ती ॥

उमटलि पदपंक्ती लोचनां लोभवीती ॥

बघुनि उलटलेलीं पाउलें तींत तीर्ची ॥

अभिळषित मनीषां व्यक्त होते प्रियेची ॥ १ ॥

प्रियालाप—मित्रा, थट्टामस्करी केल्यानें तुझे मन यापूर्वीं जसें खुष होत असे तसें आतां कांहीं होत नाहीं; यावरून खचित मला वाटतें, त्या वृषभानूच्या मुलीवर तुझे अत्यंत प्रेम जडून तुला तिणें अगदीं वेडा करून सोडेलें आहे. धन्य बुवा या बायकांची !

१ सीबतिणी. २ पावलांची ओळ. ३ लोभविणारी. ४ अत्यंत आवडीची.
५ इच्छा.

कृष्ण—(दुःखोच्छ्वास सोडून) अरे, कशाचें प्रेम घेऊन बसला आहेस ?

१२ आर्या.

या मम खलहृदयीं रे प्रेमाचा लेशही कुठें न वसे ॥
कीं दृष्टिअड झाली सुंदरि तरि मी सजीव केविं असें ॥ १ ॥

प्रियालाप—अरे, तूं त्या हृदयाला खल कसें म्हणतोस ? तें खरोखरच फार सुंदर व खोल असलें पाहिजे, नाही तर उगीच का तुला भुलून ती इतकी तुझ्या नादीं लागली असती व त्याच्या तळाशीं खुशाल दडी देऊन बसली असती ?

(दोघे खालीं बसतात.)

कृष्ण—(उत्कंठेनें) गडया प्रियालापा, तूं म्हणतोस तें मला कांहीं खरें वाटत नाही. असो; पण माझ्या दुःखाचें निरसन करण्याचा तूं कांहीं उपाय योजणार होतास, त्याचें काय झालें ?

प्रियालाप—(अंगीं आढ्यता आणून कानांत सांगतो) अरे, काय झालें म्हणून काय विचारितोस ? असा छानदार उपाय शोधून काढिला आहे कीं ज्याचें नांव तें. तो लागू पडला कीं तुझें काम फत्ते झालेंच असें समज. पण बुवा, कांहीं दक्षिणा मिळाल्यावांचून या ब्राह्मणाच्या तोंडीतून तो बाहेर निघावयाचा नाही.

कृष्ण—(हांसून बोटांतली अंगठी काढून दावयास लागतो.) ब्राह्मणा, ही घे दक्षिणा. आतां तर सांगशीलना काय उपाय तो ?

प्रियालाप—(हांसून) ठीक आहे. नीट ऐकून घे. अरे, त्रिभुवनांतली साऱ्या सुंदर स्त्रियांचें हृदय हरण करणारा तूं तिच्या डोळ्यांत ज्या अर्थी पूर्णपणें भरून राहिला आहेस त्या अर्थी तुझ्या विरहानें विव्हल झालेल्या त्या विचारीला तुझ्यावांचून घटकाभर तरी चैन पडेल काय ? कधीं पडणार नाही. तेव्हां अर्थातच तिच्या सुखदुःखाच्या वांटेकरी मैत्रिणी तिला ज्या उपायानें सुख होईल तो उपाय योजतीलच. मग उगीच कां तूं इतका घायकु-

तीस येऊन रडत वसला आहेस ? अरे, या वेळेस तो कामदेवच तुझा साह्यकारी आहे, तो सगळें जुळवून देईल. काळजी कां करतोस ?

कृष्ण—(हांसून प्रियालापाला आलिंगन देतो) गड्या, तुझे नांव प्रियालाप आणि तूं जें हें बोललास तोही खरोखरच प्रियालाप आहे यांत संशय नाही. नांवाप्रमाणें कृति खरीच !

प्रियालाप—मित्रा, अरे यांत प्रियालापता ती कसली ? मी बोलतो एवढेंच नव्हे, तर आणखीही माझ्या कानांवर असें आलें आहे कीं,—

कृष्ण—(उताविळा होऊन हांसून) सांग सांग काय कानांवर आलें आहे तें.

प्रियालाप—अरे, मीं असें ऐकिलें आहे कीं, तुला पाहून घरीं गेल्यानंतर कामबाधेनें ती फारच तळमळ करूं लागली. सांग, यांतलें इंगित काय बरें असावें ?

कृष्ण—(दुःखित होऊन मनांत)—

१३ श्लोक. (मंदाक्रांता.)

हा हा ! देवी ! सुमनमृदु तें त्वद्द्रूपं होय साचें ॥

कैसे वज्रप्रखर शर गे सोसिशी मन्मथाचे ॥

येतां दीनस्थिति तव अशी सुंदरी मानसांत ॥

दूरस्थायी असुनिहि मला दुःख होतें नितांत ॥ १ ॥

(मोठ्यानें) बरें मग पुढें काय म्हणतोस ?

प्रियालाप—नंतर तुझ्या ठिकाणीं तिची आशा गुंतून राहिली आहे असें जाणून तुझ्याकडे पाठविण्याकरितां तिच्या चतुर मैत्रिणींनीं एक कामपत्रिका तयार केली म्हणून ऐकितो.

कृष्ण—(आशा उत्पन्न होऊन) बरें मग पुढें ?

१ गेड भाषण. २ फुलासारखें मऊ. ३ तुझे शरीर. ४ वज्रासारखे तीक्ष्ण.
५ अत्यंत. ६ जीत मदनापासून होत असलेली बाधा व्यक्त केली आहे अशी.

प्रियालाप—पुढें काय कपाळ तुझे. उगीच आतां रडत बसूं नको. लवकरच ती तुझी हृदयंगमा येथें येईल, यासाठी या तांबड्या अशोकवृक्षाच्या खोडाआड कोणाच्या दृष्टीसुं न पडतां हळूच लपून बसूं चल.

(नंतर गाईच्या कळपाकडून सुबल या नांवाचा एक गोपाल येतो.)

सुबल—अरे गोपालकृष्णा, या गाईची तुला कांहीं तरी दया येऊं दे. अरे, तुझ्यावांचून त्या पाणी देखील पीत नाहीत. मग चारा खाण्याची गोष्ट कशाला पाहिजे? त्यांना गोठ्यांत नेऊन घालण्याचीही वेळ होत चालली. तर आतां तरी तूं आमच्या बरोबर येतोस का?

कृष्ण—(उसासा टाकून प्रियालापाला एकीकडे नेऊन म्हणतो)—

१४ साक्या.

सौंदर्याब्धिचे केवळ किंवा दैवत तें तेजार्चें ॥

विलासमंदिर मदनाचें वा साराचि माधुर्याचें ॥

न कळे काय म्हणूं ॥ तद्गुण किति रे वाखाणूं ॥१॥

अशा प्रियेनें जातां नेलें ओढुनि मम चित्ताला ॥

निराश होती सकल इंद्रियें पावुनि परवशतेला ॥

न कळे काय म्हणूं ॥ तद्गुण किति रे वाखाणूं ॥२॥

प्रियालाप—कांहीं असो, पण जिकडे पाहावें तिकडे सारी मजाच मजा दिसते!

(असें म्हणून सर्व निघून जातात.)

दुसरा अंक समाप्त.

अंक तिसरा,

(तदनंतर सख्यांसहवर्तमान राधा प्रवेश करिते.)

(राधा असह्य कामविकारानें विव्हल झाली असून मोठ्या कष्टानें तसें न दाखवितां चालण्यानें थकल्यासारखें करून खालीं बसते.)

चंपकलता—(तिच्या तोंडावर आलेले घर्मविंदु आपल्या पदरानें पुसून व विनोदानें हांसून) गडे राधे, तूं जी इतकी थकून गेली आहेस हा किनई तुझ्या नितंबभाराचाच अपराध आहे बरें. हा तुझा थकवा आतां लवकरच नाहीसा होईल, कांहीं काळजी करूं नको; कारण ज्याच्या आश्रयाखालीं तुझ्या जिवाला आराम वाटावयाचा तो नीलतमालें हा पहा जवळच आहे. येथेंच नाही का तो त्रिभुवनमोहन तुझ्या दृष्टीस पडला ?

राधा—(भिवया वर चढवून रागानें) अग, कोणता ग तो त्रिभुवनमोहन ?

चंपकलता—अग कोपिष्टे, अशी भलतीच शंका मनांत कां आणितेस ! त्रिभुवनाला मोहित करणारा एका कामदेवावांचून दुसरा कोण असणार ? त्याची नाही का तूं नुकतीच येथें पूजा केलीस ?

राधा—(आपल्या मनांत) अग बाई ! माझी खरी स्थिति इच्या लक्ष्यांत आली वाटते. (मोठ्यानें) अग, तुझे हें चावटपणाचें दुटप्पी बोलणें मी कधीं ऐकून घ्यावयाची नाही बरं का ! मी आपली इथून निघूनच जातें कशी. मग बैस बाई खुशाल हवी तितकी बडबडत. (असें म्हणून जाऊं लागते.)

१ छुणात्रा भार. २ या शब्दांत श्लेष आहे. तमालाप्रमाणें नीलवर्ण ज्याचा असा श्रीकृष्ण या शब्दानें ध्वनित होतो.

चंपकलता—(कांहींशी पुढें जाते व समोर तमालवृक्ष पाहून राधेला म्हणते.) अग घायकुत्ये, जराशी थांबशील तर खरी. येथे जवळच श्रीकृष्णाची दाट व शीतल छायेची पुष्पवाटिका आहे तेथे घटकाभर बसून विश्रांति घे म्हणजे हुरहुर लागलेल्या तुझ्या मनाला कांहीं बरे वाटेल.

(राधा सख्यांसहवर्तमान पुष्पवाटिकेत जाऊन बसते.)

(कृष्णही प्रियालापाला बरोबर घेऊन मोठ्या त्वरेने तेथे येतो.)

(सर्वजणी भयचकित मुद्रेने पाहतात.)

राधा—(चोरट्या नजरेने हळूच कृष्णाकडे निरखून पाहून मनांत) वेड्या मना, उगीच उतावीळ कां होतेंस ? स्वस्थ रहा. आतां बरीक तुझे मनोरथ तुला पाहिजे आहे त्याहीपेक्षां अधिक फलद्रूप होण्याची वेळ जवळ आली आहे.

प्रियालाप—अग चंपकलते, भली सांपडलीस माझ्या तावडींत! तुम्ही रोज रोज या बागेतील फुले व या पुष्करणींतलीं कमले चोरून आपल्याला नटवितां ते काय म्हणून ग ?

कृष्ण—(हांसून) गड्या, असा फाजीलपणा करण्यांत काय अर्थ आहे ? कारण, या तरण्याताठ्या मुलींची रीतच अशी आहे. त्यांची पुष्पवती होण्याची हौस कोणाच्यानेही निवारण होणार नाही.

चंपकलता—(कृष्णाचे हें छद्मी भाषण ऐकून प्रियालापास म्हणते) बाबारे, जसे या तुझ्या प्रियमित्राने गोकुलांत गोपांगनांच्या—(इतके अर्धवटच बोलून लाजून स्तब्ध राहते.)

प्रियालाप—अग दांडगे पोरी, या माझ्या प्रियमित्राने त्या गवळिणींचा काय ग अपराध केला ?

चंपकलता—(हांसून) अपराध काय केला ? भटजीबुवा, तुम्हालाच बरोबर घेऊन गोपींच्या घरोघर फिरून दहीदूध चोरिले व आणखीही दुसऱ्या त्यांच्या कांहीं खोड्या केल्या त्या सान्या विसरलांत वाटते ?

१ या शब्दांत श्लेष आहे. एक अर्थ पुष्पाचे अलंकार घालून नटण्याची व दुसरा अर्थ ऋतुमती होण्याची.

कृष्ण—(आश्चर्य पावून मनांत) या धूर्त सखीने माझ्या मनांत
तील अभिप्राय जाणून युक्तीने माझ्या तंगड्या पहा कशा माझ्याच
गळ्यांत अडकविल्या !

प्रियालाप—ते काहीं असो, पण पोरी, या तुझ्या प्रियमैत्रिणीने
माझ्या मित्राचे सुमनपंकज आपल्याजवळ लपवून ठेविलेले मी आ-
तांच्या आतां बाहेर काढून दाखविले तर कसे होईल ?

चंपकलता—(साभिप्राय) काय व्हावयाचे आहे ? आणि या
माझ्या प्रियसखीचेही सुमन काहीं चमत्कारिक रीतीने कोणी चोरून
नेले असले तर ?

प्रियालाप—मग नेले असले म्हणून काय झाले ?

चंपकलता—काय झाले ! आणि हिणे तरी चोरी केली म्हणून
काय झाले ? फिटसफिट झाली. फार तर चोर ठरली म्हणून
ही खाली मान घालून बसेल एवढेच की नाही ?

(राधा रागाने कपाळास आंठ्या घालून चंपकलतेकडे पाहते.)

कृष्ण—हे सुंदरी, तुला चोर म्हटले म्हणून रागावतेस कां ?
खरोखरच हे तुझे सारे अवयव तुझे चौर्य उघड करून दाखवीत
आहेत. कसे म्हणशील तर पहा.—

१. श्लोक (पृथ्वीच्छंद.)

प्रफुल्ल सरसीरुहा हरितसे तवास्यं प्रिये ॥

जपाकुसुमंही तवाधर लुवाडितो निश्चये ॥

तुझे नयनयुग्म मे विकचपद्मशोभा हरी ॥

तसेच इतरांगही सुमनसंचयाते करी ॥ १ ॥

१ या शब्दांत मोठा खुबीचा श्लेष आहे हे मार्मिक वाचकांच्या सहज
लक्ष्यांत येईल. सुमनपंकज याचा उत्तानार्थ पुष्प आणि कमल, व सुमन
म्हणजे उत्तम मन हेच कोणी एक कमल हा श्लिष्टार्थ. चंपकलतेच्या पुढील
भाषणांतिल सुमन हा शब्द अशाच अर्थाने योजिलेला आहे. २ कमलास.
३ तुझे मुख. ४ जास्वंदीचे फूल. ५ प्रफुल्लित कमलाची शोभा.

(राधा भीतीनें खालीं तोंड करून बसते.)

कृष्ण—(मनांत) अहाहा ! ही घाबरली आहे तरी या वेळेस इच्या अंगीं आलेली शोभा कांहीं अलौकिक दिसते. स्वभावसुंदरींना त्यांची भयशीलताच प्रायशः भूषणास्पद होते असें जें ह्मणतात तें कांहीं खोटे नव्हे. हिची मुखश्री पाहून अशी कांहीं मौज दिसते कीं,

२. श्लोक (मालिनीवृत्त.)

वयुनि मृगशेच्या चंचलां विभ्रमानौ ॥
कुचलयदललक्ष्मी टाकिते स्वाभिमाना ॥
सुतनु निजमुखाब्जीं स्वेदलेशोपरकीं ॥
अमृतकरकलंकीं दाविते स्पष्ट रीती ॥ १ ॥

(पडद्यापलीकडून कोणी बोललेलें ऐकूं येतें.)

अग प्रियदर्शने, ती आपली प्रियसखी राधिका कोठें आहे ती तुला ठाऊक आहे का ? आईसाहेब जेवण्याकरितां तिची वाट पहात खोळंबून बसल्या आहेत. (वर आकाशाकडे कान देऊन) काय म्हणतेस ? मैत्रिणींसहवर्तमान पुष्पवाटिकेकडे गेली म्हणून ? तर मग बाई आतां तिचा शोध कोठें बरे करावा ?

चंपकलता—(पूर्वेक्त भाषण ऐकून सख्यांकडे वळून) गडे तमालिके, ही नागरिका राधेचा शोध करीत इकडे येत आहे असें मला वाटतें. '

तमालिका—हो खरेच, मलाही बाई असेंच वाटतें.

कृष्ण—(पूर्वेक्त संभाषण ऐकून उद्विग्न होऊन जवळच्या तमालवृक्षाच्या आड उभा राहतो, व कामातुर होत्साता जिकडून भाषण ऐकूं आले त्याच दिशेकडे पहात प्रियालापास म्हणतो.)

१ जिने डोळे हारणासारखे आहेत अशी. २ डोळ्यांचे चाळे. ३ कमलपत्राची शोभा. ४ घर्मविडंबनी भरलेलें. हें मुखाब्जाचें विशेषण. ५ चंद्रावरील चिपके.

३. श्लोक (शार्दूलविक्रीडित.)

जों मी बोलुन गोडगोड वचनें ही आळवीं सुंदरी ॥
तद्गांवा अश्रणि तत्सखीजनमनां जाणोनि अभ्यंतरीं ॥
तों ही नागरिका अवग्रहं जसा हो वृष्टिला रोधक ॥
येऊनी करि विघ्न, दुर्विधिं कसा झाला मला बाधक! ॥१॥

प्रियालाप—मित्रा, भगवान् सहस्ररश्मि सूर्यनारायण या समयीं फारच तापप्रद झाला आहे; यासाठीं या तमालवृक्षांच्या राईत घटकाभर बसून विश्रांति घेऊं चल.

कृष्ण—(वर आकाशाकडे पाहून) खरोखरच माध्यान्हसमय झाला. या वेळेस—

४. श्लोक (शार्दूलविक्रीडित).

तसोरंगमं हा पहा शिखितलच्छायाश्रयार्ते करी ॥
तोही सोडुन वैरभाव दडतो वृक्षाचिया कोटरीं ॥
तोयेच्छा करिती निकुंजभवनीं तृष्णांतुरा सारिकां ॥
सोडोनी अलिसंघ तप्त कमले व्यापी लतावाटिकां ॥ १ ॥

(दोघे तमालवृक्षाच्या दाट सावलींत जाऊन बसतात.)

कृष्ण—गड्या, ती नयनाभिरामी राधिका तर सरते शेवटीं गेलीच. आतां कोणत्या उद्योगांत हा कंटाळवाणा दिवस घालवावा वरें?

प्रियालाप—(हांसून) मित्रा, अरे कसा घालवावा म्हणून

१ वाईट ग्रह. २ दुर्दैव. ३ तप्त झालेला उरंगम म्हणजे सर्प. ४ मोराच्या पोटाखाली सावलीचा आश्रय करून, मोराचें आणि सर्पाचें स्वाभाविक वैर असूनही, असा भावार्थ. ५ मोर. ६ ढोळीत, जेथें सर्प असण्याचा संभव असतो तेथें. ७ पाणी पिण्याची इच्छा. ८ लतागृहांत. ९ तृपेनेच्याकूल झालेल्या. १० पक्षिशिरोप, साळुंक्या. ११ भ्रमरांचा समुदाय. १२ पुष्पलतांची बाग. १३ डोक्यांना आनंद देणारी.

काय विचारितोस ? डोळे झांकून एकाग्रचित्तानें तिचें ध्यान करीत बसावें, अथवा तिची तसवीर काढून दर्शनसुख घेत बसावें, दुसरें काय ?

कृष्ण—गड्या, नुसतें ध्यान करीत बसल्यानें काय होणार आहे ? तिचें चित्र काढावें म्हणून म्हणतोस हें बरीक खरें; पण तें काढण्याचीं येथें साधनें कोठें आहेत ?

प्रियालाप—हात् तिच्या ! याचीच का तुला एवढी काळजी ? अरे, ह्या तमालवृक्षाचें पान घेऊन त्यावर केसरकुसुमांतील रसानें चित्र काढ म्हणजे झालें. (असें म्हणून दोन्ही साधनें आणून देतो.)

कृष्ण—वाहवा ! गड्या, हें तूं मला खासें सुचविलेंस. (लेखनसामुग्री हातांत घेऊन राधेचें चित्र काढूं लागतो.) गड्या, हें काम करतांना माझा हात कांपतो आहे, तरी कशी तरी मी त्या सुंदरीची तसवीर काढतोच. (चित्रलेखन कसें तरी पुरें करून त्याकडे अश्रुपूर्ण नयनांनीं पाहतो आणि ह्मणतो.)—

५. श्लोक (पृथ्वीच्छंद).

सुचित्र दयिते तुझें बघ कसें इथें रेखिलें ॥

हुवेहुवचि रूप हें स्वनयनीं जसें देखिलें ॥

परंतु वपुकांति गे अभिनवांगचेष्टां तथा ॥

सद्यष्टिसुविलासं त्या मज कळे न दावूं कशा ॥ १ ॥

प्रियालाप—(कृष्णाचे डोळे भरून आलेले पाहून) मित्रा, तूं तिचा तसवीर एवढ्या खटपटीनें कशी तरी काढलीस, मग आतां अश्रुजलानें उगीच ती नासून कां बरें टाकीत आहेत ? (त्याच्या हातांतून ती हिसकावून घेऊन आपल्या बगलेंत ठेवितो.)

कृष्ण—(सभोंवार पाहून) अरे ! सूर्यास्त होण्याची वेळ तर बघळ येऊन ठेपली; कारण या वेळीं—

१ शरीराचे सुंदर हावभाव. २ डोळ्यांच्या मोहक चाळ्यांसह.

६. श्लोक (शार्दूलविक्रीडित.)

आवासोत्सुक पक्षि हे कलरवे वृक्षालयीं धांवती ॥
कांताभाविवियोगभीति धरुनी चक्रां ह आक्रंदती ॥
आनंदें उडती उलूकं, अलिही विश्रांति पद्मोदरीं- ॥
घेती; हा रवि रक्तवर्ण उतरे अस्ताचलीं सत्वंरीं ॥ १ ॥

प्रियालाप—अहो राजश्री, तुम्हीच एक कविता करणारे, दुसरें कोणी नाहीं अशी शेखी मिरवूं नका. अस्मादिक त्या कामांत कांहीं कमी विद्वान् नाहींत. मीही पूर्वदिग्बधूंच्या मंदिरांतून नुकत्याच बाहेर पडलेल्या त्या चैनी द्विजराजाचें पहा कसे छान वर्णन करितों तें !

कृष्ण—(हांसून) कर बुवा तुझी इच्छा असेल तर. तुला नको कोण म्हणतें आहे.

प्रियालाप—एक तर मग. या वेळेस—

७. श्लोक (मालिनी.)

स्वकर पसरुनी जो अंधकारा निवारी ॥
स्रबुनि अमृतधारा ओलवी भूमि सारी ॥
कमलिनी अलिनींच्या तोषवी मंजु गानें ॥
अरुणमुख विधू हा शोभतो स्वोदयानें ॥ १ ॥

कृष्ण—(हांसून) वाहवा ! वाहवा ! खूप मजेदार वर्णन केले.

१ वसती करण्याकरिता उत्सुक. २ मधुर शब्दानें. ३ पुढें लवकरच होणाऱ्या कांतेच्या वियोगाचा भीति. चक्रवाकपक्ष्यांची जोडणीं दिवसां एकत्र असून रात्र झाली म्हणजे वियुक्त होतात असें सांगतात. ४ चक्रवाकपक्षी. ५ घुबडें हीं दिवसां झाडांच्या फांद्यांवर आरणास उलगीं टांगून राहात असतात म्हणून त्यांस दिवाभीत असें नांव पडलें आहे. रात्र झाली म्हणजे तीं उडून जातात. ६ पूर्व दिशा हीच कोणी एक बधू ह्मण स्त्री. ७ चंद्राचें. ८ भ्रमरी. ९ तांबूस वर्ण.

स. चल आतां सगळ्या गाई एकट्या करून त्यांना गोठ्यांत नेऊन घालूं. (असें म्हणून दोघे निघून जातात.)

(तदनंतर नागरिका प्रवेश करिते.)

नागरिका--(राधेच्या तोंडाकडे पाहून सख्यांस म्हणते.)
गडे चंपकलते, खरेंच सांग, या आपल्या प्रियसखीची वृत्ति आज इतकी चंचल झालेली कां बरें दिसते ?

चंपकलता--(मनांत) अग बाई ! या मैत्रिणीनें देखील हिच्या अंतःकरणाची स्थिति अगदीं बिनचूक ताडली. मोठी चतुर खरी. पण बाई हिला आतां काय बरें सांगावें ? बरें असें सांगून तर पाहूं. (नागरिकेला एकीकडे नेऊन मोठ्यानें,)

८ साक्या.

सहचरि जेव्हां बोलत बसती सुरतकेलेंच्या गोष्टी ॥

हळूच देखनि कान सकल त्या ऐके ही विबोष्टी ॥

बाधा मदनाची ॥ व्यक्त करी ही साची ॥ १ ॥

बरोबरीच्या मिळूनि युवती परोपरींच्या लीलां-॥

रंगीं होतां दंग विलोकी कुतूहलें ही बाला ॥

बाधा मदनाची ॥ व्यक्त करी ही साची ॥ २ ॥

नागरिका--गडे चंपकलते, मला वाटतें, खरोखरच भगवान् कुसुमायुधानें हिच्या हृदयांत आपलें ठाणें बसविलें, आणि म्हणूनच द्वितीयेच्या चंद्रलेखेप्रमाणें ही कृश झाली आहे; तथापि हिच्या अगचें लावण्य यत्किंचित्ही ढळलेलें दिसत नाहीं. गालांवर रोमांच उभे राहिल्यामुळें ते जरी कंठकित कृतकांप्रत्राप्रमाणें पांढरे फटफाटित झाले आहेत, तोंड जरी कोमेजलेल्या पांढऱ्या कमलाप्रमाणें निस्तेज दिसत आहे, आणि अधरोष्ठ वारंवार स्फुरण पावत आहे, तरी पण या साऱ्या लक्षणांनीं हिचें स्वरूप विलक्षण सुंदर

१ विषयसुखाच्या. २ जिचे आंठ पिळलेल्या तोंडल्याप्रमाणें लाल आहेत ती. ३ कानुकानें.

आणि अत्यंत मोहक दिसते आहे. (राधेजवळ जाऊन मोठ्याने) गडे राधे, तुझे मन आज काहींसे खट्टू झालेलं पाहून माझ्या हृदयाचा वाई, थरकांप होतो, तर गडे, खरेंच सांग, असे होण्याचे काय बरे कारण ?

चंपकलता—अग नागरिके, ही किनई कामदेवाची पूजा करीत मदनोद्यानांत बसली होती, त्या वेळीं तेथें आश्चर्यकारक आणि अत्यंत सुंदर असा एक—(इतकेंच बोलून थांबते.)

राधा—(मनांत) खरोखरच ही आतां त्या मनोहर हृदयव-ल्लभाचें नांव घेते कीं काय नकळे. (तिला हळूच चिमटा घेऊन पुढें बोलूं नको म्हणून सुचविते.)

चंपकलता—नील तमाल हिच्या दृष्टीस पडला, तेव्हांपासून हिचें वाई मन अगदीं ठिकाणीं नाहींसे झालें आहे.

राधा—(आनंदानें आपल्या मनांत) खासें झालें. हिणें आपल्या भाषणाची संपादणी कशी तरी करून शिताफानें वेळ तर मारून नेली. खरेंच वाई ही मोठी चतुर आहे.

नागरिका—खरेंच का ? असा कोणता तरी तो तमाल, ज्याला पाहून ही इतकी वेडी झाली ? त्याचें काहीं वर्णन करून मला सांगशील का ?

चंपकलता—सांगतें ऐक—

१ साक्यां.

विकसित कमलाधिष्ठित ज्यावरि भृंगसंघं विलसे तो ॥

१ या वाक्यांत नीलतमालतरुच्या मिपानें चंपकलतेनें कृष्णाचें नांव मोठ्या खुबानें सूचित केले आहे हें मार्भिक वाचकांच्या सहज लक्ष्यांत येईल. पाद हा शब्द चरणवाचक असून तलमूलवाचकही आहे. तसेंच मुमनें या शब्दाचा एक अर्थ फुलें व दुसरा अर्थ ज्यांचीं मनें निर्मल आहेत, असे साधुसंत असा होतो. माला या शब्दाचा पुष्पपक्षी हार व साधुसंतपक्षीं समुदाय असा अर्थ आता, २ फुललेल्या कमलांवर बसलेला, ३ भ्रमरांचा समुदाय.

अर्धोन्मीलितं कुमुदांनींही शोभमान बहु होतो ॥ १ ॥

यत्पादांतें सेवी विविधाद्भुत सुमनांची माला ॥

झाली ही त्या पाहुनि चकिता सुंदर नील तमाला ॥ २ ॥

राधा—(दुःखित होऊन मनांत हाणते.) हिला सुन्नविलें असूनही तमालाच्या मिषानें हिणें शेवटीं आपल्या मनांतील अभि- प्राय तिला कळविलाच. आणखी ही नागरिका तरी कांहीं कमी का धूर्त आहे ! ही तर सुतानें स्वर्गास जाणारी. हिणें सगळें ताडलें असेलच.

नागरिका—(मनांत) हिची ही कामातुर अवस्था पाहून खरोखरच मला वाटते कीं, ज्याची अंगकांति तमालाप्रमाणें श्यामव- र्ण असून ज्याचे सुंदर व प्रफुल्लित मुखकमल हास्यामृतानें सदा भरलेले आहे, नानाविध कुसुमांनीं गुंफलेली माळ पायांपर्यंत धारण केली असल्यामुळें कनकशृंगलेनें अलंकृत केलेल्या मदनरूप गजें- द्राप्रमाणें जो शोभायमान दिसतो, तसाच भ्रमरांच्या चलनवलनांनीं कंपायमान होणाऱ्या कोमल कमलदलांसारख्या चंचल नेत्रांच्या विलासांनीं अत्यंत मनोहर दिसणारा असा एकादा मदनाचा पुतळा इच्या दृष्टीस पडला असावा; अथवा या सर्व गुणांनीं संपन्न असा तो एक नंदकुमार श्रीकृष्ण आहे असें लोकांच्या तोंडून मी ऐकिलें आहे, तोच तर कदाचित् येथे हिच्या पहाण्यांत आला नसेल ना ? काय असेल तें असो. (मोठ्यानें) गडे चंपकलते, कोणता तमाल तुं हाणतेस तो मला दाखविशील का ?

(चंपकलता हांसत हांसत राधेच्या तोंडाकडे पाहते.)

राधः—(विचार करून आपल्या मनांत) तो दुर्लभ पुरुष येथें जवळच कोठें तरी बसला असेल, आणि या चंपकलतेचा स्वभाव तर बाई मोठा थट्टेखोर आहे, तेव्हां कदाचित् ही त्याची आणि नागरिकेचा गांठ घालून देण्यासही चुकणार नाही. (मग नागरिकेचा हात धरून म्हणते.) गडे नागरिके, माझ्यालाचून

आईला बाई चैन पडावयाचें नाहीं. चल तर आपण आतां घरीं जाऊं. (असें म्हणून सख्यांसहवर्तमान निघून जाते.)

(तदनंतर घाईघाईनें विद्रुमलता प्रवेश करिते.)

विद्रुमलता—(इकडे तिकडे फिरून वर पहाते व कोणाशी बोलल्यासारखें दाखवून) 'अग मृणालिके, आज बाई त्या राधिकेची प्रकृति फारच बिघडली आहे. तिच्याकरितां पुष्करणीतून कमलपत्रें आणण्यासाठीं प्रियसखी कदालिका गेली ती तुला भेटली का ? (ऐकिल्यासारखें करून) काय म्हणतेस ? कमलपत्रें घेऊन गेल्याला तिला पुष्कळ वेळ झाला ? ठीक झालें. भगवती वृंदाबाईनें मलाही सांगितलें आहे कीं, ' वत्से विद्रुमलते, लवकरजा आणि गोकुलांतून श्रीकृष्णाच्या गाईच्या पायांला लागलेले धुळीचे कण, तसेंच केशितीर्थांतलें पवित्र उदक आणि वाळा आदिकरून शीतोपचाराचे थंड पदार्थ घेऊन ये. ' म्हणून मी आतां तिकडेसच जाते. तूंही पण कापूर आणि थंडगार उटीचें सामान घेऊन चालली आहेस हें ठीकच आहे. जा जा तर लवकर. ती बिचारी सुकुमार राधा कशी अगदीं तळमळ करित पडली आहे. (असें म्हणून दोघी निघून जातात.)

(तदनंतर विरहानें व्याकुल झालेला कृष्ण प्रवेश करितो.)

कृष्ण—गड्या प्रियालापा,—

१०. श्लोक (शार्दूलविक्रीडित.)

त्या तीच्या स्मितयुक्त वक्त्रकमला चंद्रद्युतीनिंदकां ॥

किंवा नेत्रयुगा कटाक्षचतुरा भ्रूविभ्रमां मोदकां ॥

कीं स्निग्धेक्षण तें करी स्वसखिंच्या जें देखतां प्रेयसीं ॥

हा हा! आठवुं कोणते गुण तिचे कामातुरीं मानसीं ॥ १ ॥

१ हास्ययुक्त. २ चंद्राच्या कांतीला तुच्छ मानणारें. ३ कटाक्ष फेंकण्यांत कुशल. हें नेत्रयुगाचें विशेषण. ४ आनंदकारक. हें भ्रूविभ्रयांचें विशेषण. ५ प्रेमयुक्त पहाण्याची ढब. ६ प्रियतमा.

आणखी तुला काय सांगू ?

११. श्लोक (वसंततिलका.)

ती हेमचंपकनिभा मृगशावनेत्रा ॥

मार्गे पुढे चहुंकडे दिसते सुगत्रा ॥

व्यापूनि ती सुतनु सर्व दिशांस राही ॥

सारीच तन्मय मला दिसते धरा ही ॥ १ ॥

प्रियालाप—मित्रा, मला मोठे आश्चर्य वाटते. अरे, जिला पाहून तू इतका वेडा होऊन गेला आहेस तिच्यासारखी साऱ्या चतुर्दश भुवनांत देव, गंधर्व, किन्नर अथवा नाग यांच्या कन्यकांमध्ये कोणीच नाही असे मी समजावे की काय ? काय तिचा एवढा मोठा बडेजाव मांडला आहेस कोण जाणे.

कृष्ण—गड्या, असेच खरे. ती ब्रह्मदेवाच्या हातून खचित निर्माण झालेली नाही. तिचे अवयव खरोखरच अमृतांतून उत्पन्न झाले आहेत. ते इतर स्त्रियांच्या देहांप्रमाणे पंचमहाभूतांपासून खचित बनलेले नाहीत, कारण—

१२ आर्या.

अधरीं विलोकींही, तैसें तद्राषणींही अमृत वसे ॥

कुचकुंभही अमृतमय, सत्य सुधेचीच सृष्टि ती विलसे ॥१॥

(मदनबाधा व्यक्त करून व दीर्घ आणि उष्ण सुस्कारा सोडून)

१३ आर्या.

अद्यापि मन्मथा रे, हरनयनानिल तवांगिं जळताहे ॥

नातरि तत्कणसम तत्र, शर दाहक होति केविं मजला हे ॥१॥

१ सोनचाण्यासारखी. २ हरिणवालाकाप्रमाणे जिचे डोळे पाणीदार आहेत अशी ३ जिचे अवयव सुंदर आहेत अशी. ४ शंकराच्या तिसऱ्या नयनांत अग्नि असून त्याच्या योगाने त्याने मदनाला जाळिले होते अशी पुराणप्रसिद्ध कथा आहे. (कुमारसंभव सर्ग ३, श्लोक ७२ पहा).

प्रियालाप—प्रियमित्रा, धीर धर, धीर धर; असा घाबरून जाऊं नकोस. (हातांत वेताची छडी घेऊन तमालवृक्षाच्या मुळाशी स्थापित केलेल्या कामदेवाला मारण्याकरितां रागानें पुढें सरसावतो, आणि म्हणती,) रे नीचा कुसुमायुधा! तूच माझ्या या प्रियमित्राच्या हृदयाचा इतका संतापे करीत आहेस. सोस तर मग आतां हा माझ्या हातांतल छडीचा फरमाशी मार.

कृष्ण—(हांसून त्याचा हात मार्गे ओढून) वेट्या, हें तूं काय मांडिलें आहेस ? कामदेवाची प्रतिमा करून ती येथें पुजली आहे. तो कांहीं खरोखरीचा कामदेव नव्हे. नीट डोळे उघडून पहा.

प्रियालाप—(मार्गे सरून) असें काय ? तर मग आतां बोलावयासच नको. चल तर आतां या मधुमालतीच्या मांडवांत घटकाभर बसून संतप्त झालेल्या आपल्या मनाला थंडगार कर.

कृष्ण—चल बुवा, तूं ह्मणतोस तसेंच कां होईना ? (उभयतां लतामंडपांत जाऊन बसतात.)

(इतक्यांत श्रीदामा घाईघाईनें तेथें येते.)

श्रीदामा—गड्या नंदकुमारा, आज दोनप्रहरीं गोवर्धन पर्वताच्या शिखरावर गाई चरत असतां खालच्या मैदानांत वासरांचा कळप त्यांच्या दृष्टीस पडला. मग काय विचारतोस ? साऱ्या गाई मोठ्यानें हंभा हंभा करीत एकसारख्या त्यांच्याकडे धांवत सुटल्या, त्या इतक्या झपाट्यानें कीं, आमच्या गुराख्यांना त्यांना मार्गे फिरवितां फिरवितां पुरेवाट झाली. यासाठीं चल बऱ्या लवकर, आणि आपल्या मुरलीच्या सुस्वर नादानें तरी त्यांना आंवरून धर.

(कृष्ण लगवगीनें मुरली घेऊन जाण्यास तयार होतो.)

प्रियालाप—(पुढें पाहून कौतुकानें कृष्णाच्या कानांशीं लागतो.) प्रियमित्रा, अरे, भ्रमरांनीं चुंबिल्यामुळें कोमेजून गेलेलें हें नीलकमल पाहिलेंस का ? तुझ्या त्या प्रियकरेच्या कानावरून हें येथें पडलें असावें असें मला वाटतें. (कमल भुईवरून उचलून त्याच्या हातांत देतो.)

कृष्ण—(क्षणभर तें हृदयार्शी धरून व दुःखोच्छ्वास टाकून मनांत) मला वाटते,—

१४ साक्या.

नीलोत्पल हें स्वस्थानस्थित पाहुन नयनांतानें ॥

मत्सरभावे झुगारिलें जणुं वाटे अति वेगानें ॥

पाहुनि कुदशेतें ॥ दयार्द्र मन हें बहु होतें ॥ १ ॥

स्थानभ्रंशें म्लान जाहलें, योग्यचि ती स्थिति होय ॥

कीं स्वपदाच्या प्राप्तीसाठीं, शुष्क करी निजकाय ॥

पाहुनि तप याचें ॥ मन हें अंतरिं बहु कांचे ॥ २ ॥

(असें म्हणून सर्व निघून जातात.)

तिसरा अंक समाप्त.

१ नयनांत म्हणजे डोळ्याचा कानाच्या बाजूकडील कोपरा याचा विस्तार कानापर्यंत असणें हें एक स्त्रियांचें (पुष्पांनैही) सौंदर्यलक्षण मानिलें आहे. प्रस्तुत प्रसंगीं कानाचा चांवा हें त्या कोपऱ्याचें सीमास्थान असून त्या ठिकाणीं नीलोत्पल येऊन वसलें म्हणून मत्सरभावाची कल्पना केली आहे. २ आपलें ठिकाण नाहीसें झाल्यामुळे. ३ कचरतें, भितें.

अंक चवथा.

(नदनंतर खिन्नवदन होत्साती चंपकलता प्रवेश करिते.)

चंपकलता—ती माझी प्रियसखी तमालिका या वेळेस कोठे
असेल बरें? (पुढें पाहून) बरें झालें बाई, देव पायला, ही पद्दा
इकडेसच येत आहे.

(नंतर तमालिका प्रवेश करिते.)

तमालिका—(चंपकलतेच्या तोंडाकडे पाहून खिन्न मुद्रेनें)
सखे—

१. साक्या.

सरसीरुहसम वदन तुझें मे पाहुनि हिरमुसलेलें ॥

विपादभारें मन हें माझें फारचि दडपुन गेलें ॥

प्रसंग सांग मला ॥ जो तुज हेतूसा गमला ॥ १ ॥

खरें जाणुनी कारण याचें समदुःखी व्हायास ॥

सिद्ध असें मी, झाले जरि मे जिवापाड आयास ॥

प्रसंग सांग मला ॥ जो तुज हेतूसा गमला ॥ २ ॥

चंपकलता—गडे, माझें मन या वेळेस गोंवळून गेलें आहे हें
तूं बरोबर ताडलेस खरें. सांगतें तर मग काय झालें तें. नीट लक्ष्य
देऊन सारें ऐक.

तमालिका—चांगलें लक्ष्य देतें. बोल काय बोलतेस तें.

चंपकलता—अग, ज्याच्यावरून सहस्र मन्मथ ओवाळून टा-
कावे असें ज्याचें स्वरूपवैभव तो नंदकुमार जेव्हां त्या प्रियसखी
राधिकेच्या दृष्टीस पडला, तेव्हांपासून क्षुब्ध झालेज्या 'मदनाच्या
अपाट्यांतच जणूं काय ती सांपडली आहे अशी दिसते. बिचा-

रीच्या जिवाला सुख म्हणून कशानेच वाटत नाही. मन कोठेच रमत नाही. मी पुष्कळ विनवण्या करकून दमले, पण ती कांहींच थांग लागू देत नाही. वेणीफणी करणे, आंग धुणे, जेवणे, खाणे हीं नित्याचीं कामे देखील बरि तिला आवडतनाशीं 'शाली' आहेत. तुझ्याही ध्यानांत या गोष्टी आल्या असतीलच, नाहीत असे नाही.

तमालिका--(मनांत) हे सारे प्रकार माझ्याही लक्ष्यांत येऊन चुकले आहेत खरे; पण काय करावचें ? माझ्या हृदयांत देखील ते कांट्याप्रमाणे सलत आहेत. (उघडपणे.) बरें मग पुढें काय म्हणतेस ?

चंपकलता--विशेषेकरून काल रात्रीं तर बरि तिची अवस्था फारच कठिण दिसली. साऱ्या रात्रींत तिचा डोळा म्हणून एक क्षणभर देखील कसा तो लागला नाही. मधून मधून दचके आणि डोळे अर्धवट मिटून कांहीं भलभलतेंच बडबडत सुटे.

तमालिका--(घाबरून) काय, काय बरें तें मला ऐकूं दे तर खरें.

चंपकलता--एक सांगतें. काय ती बडबडे तें—

२. सावया.

कांहीं नसे जरि कार्य मला त्या कमलोत्तंसांशीं गे ॥

रडतां पाहुनि मज गरिवाच्या उगीच पाठिस लागे ॥

जैसा वर काळा ॥ तसाच अंतरिंहो काळा ॥ १ ॥

धूर्त खरा तो निजकरकमला मच्छिरिं ठेवुनि हंसतो ॥

मुकुटाग्रानें स्पर्शुनि पादां कृतार्थ झालों म्हणतो ॥

जैसा वर काळा ॥ तसाच अंतरिंहो काळा ॥ २ ॥

तमालिका--(आश्चर्याने आपल्या मनांत) घाबरून तिचा

१ कर्तव्य, करावयाची गोष्ट. २ कमल आहे उत्तम म्हणजे मूषण ज्याचे दो श्रीहरि. ३ कपटी.

प्रेमावेश सगळ्या लोकांच्या पहाण्यांत येऊन चुकला असावा यांत संशय नाही, (उघडपणे) बरें मग पुढें काय झालें ?

चंपकलता—मग तिच्या आईनें मला विचारलें, ' अग चंपकलते, ही अशी बडबडते, व नाही नाही ते चाळे करिते याचें कारण तुला तरी बाई कांहीं ठाऊक आहे का ? '

तमालिका—मग तूं काय सांगितलेंस ?

चंपकलता—अग वेडे, सांगूं काय कपाळ, तुझे कीं माझे. कृष्णाच्या विरहानें तिची तशी अवस्था झाली आहे हें मला पक्कें ठाऊक आहे; पण बाई माझ्याच्यानें तिला तसें स्पष्ट सांगवेनां. मग मीं तिला इतकेंच सांगितलें कीं,—

तमालिका—(तिचें भाषण पुरतें न ऐकतां) शाबास ! मोठी बाई सावध तूं. काय बरें सांगितलेंस ?

चंपकलता—एक काय तें. मी म्हणाल्ये—

३. श्लोक (शार्दूलविक्रीडित.)

गेली ही यमुनातटीं दिनमुखीं स्नानार्थ जें सुंदरी ॥
तें तेथें निजचित्तहारक असें पाहूनि कांहीं तरी ॥
तेव्हांपासुनि ही सबाधहृदयां झाली असे वापुडी ॥
वाटे दैविकं टाळणें मज बरें वाहूनि नाडापुडी ॥ १ ॥

तमालिका—(हांसून व आनंदित होऊन)—

४. साकी.

फोण दुजी तुजवांचुनि दावी बुद्धिसंपदा ऐशी ॥
कीं जी दैविक उपाय करण्या मातेला उपदेशी ॥
ही तव चतुराई ॥ पाहूनि वाटे नवलाई ॥ १ ॥

१ सूर्योदयी. २ जिच्या हृदयाला कांहीं बाधा झाली आहे अशी. ३ वारे-
रपी बाधा. ४ अंगारे, धुपारे इत्यादि उपचार.

बरे मग यावर ती काय म्हणाली ?

चंपकलता—ती म्हणाली, ' ही माझी लाडकी ज्या अर्थी मला निवापेक्षांही अधिक प्रिय आहे त्या अर्थी जेणेंकरून ही आपल्या मूळच्या स्थितीवर येईल असा कांहीं तूरी उपाय कर. '

तमालिका—गडे, तूं तसें सांगितलेंस हें फार चांगलें झालें. तर आतां तिला लवकर आईकडे घेऊन जाऊं चल.

(असें म्हणून दोघी निघून जातात.)

(नंतर दोघीजणी राधेकडे जाऊन व तिची ती मदनाकुल स्थिति पाहून विस्मयसूचक दृष्टीनें एकमेकांकडे पहातात. कांहीं वेळ तिच्याजवळ बसून एकसारखे चाललेले तिचे चाळे पाहिल्या-नंतर तमालिका चंपकलतेला म्हणते.)

तमालिका—अग, पाहिलीस का इची काय अवस्था झाली आहे ती ?

५. श्लोक (शार्दूलविक्रीडित.)

ईर्ष्येनें वधते नर्भीं जलधरा सौदामिनी संगता ॥

केकारांवाहि ऐकुनी तनु इनी होते सुरोमांचिता ॥

कांपे कोमल चंपकोपम वपु रवेदाँही होतसे ॥

बाटे मन्मथकोटिसुंदरतनु श्रीकृष्ण ही घ्यातसे ॥ १ ॥

चंपकलता—(अगोदर तिच्या तोंडाला व मग नाकाच्या बोंड्याला आपल्या बोटानें स्पर्श करून, साभिप्राय) गडे राधे—

६. श्लोक (स्रग्धरा.)

दृष्णोच्छ्वासै तुह्या मे दृघउचि कळते गाढ संतापपीडा ॥

नेणोनी कारणातें चुकुरचि वसतों आम्हि चिंताविमूढा ॥

१ मयूरवाणी. २ चाप्याच्या नाजूक फुलाप्रमाणें. ३ घामानें भिजलेली. ४ कोटि मन्मथांप्रमाणें सुंदर आहे शरीर ज्याचें तो. ५ चित्तें भांबावून गेलेल्या.

मैशी बाह्यातपानें विकसित नालिनी शुष्क होऊनि जाते ॥
तैशी पुष्पाहुनीही मृदुल तनु तुझी कां वये म्लान होते ? ॥

(शवा कांहीं न बोलतां असह्य अशा अंतस्थ
कामवेदनांनीं विव्हल होऊन मूर्च्छित पडते.)

सख्या—(दयार्द्र अंतःकरणानें) गडे राधे, असें काय बरें
करतेस ? डोळे तरी उघड. अशी मुखस्तंभ होऊन कां पडली
आहेस ! आमच्याशीं बोलत कां नाहीस ? (याप्रमाणें वारंवार धीर
देत ताडपत्रानें वारा घालून व दुसरे कांहीं शीतोपचार करून
तिला कशी तरी शुद्धीवर आणितात.)

चंपकलता—(साभिप्राय) अग, कशी तरी बाई ऊठ एकदां-
ची. तुझी ही संतापपीडा नाहीशी करण्याला त्या लताकुंजाशिवाय
दुसरा उपायच नाहीं हें मी पक्कें जाणून आहे. चल तर ऊठ.
चालूं लाग लवकर.

(नंतर चंपकलतेनें बळेंच हातांत धरलेली व तिच्याच खां-
द्यावर मान टाकून मोठ्या कष्टानें पावलें टाकीत असलेली राधा
सख्यांसहवर्तमान प्रवेश करिते.)

राधा—(दुःखोच्छ्वास टाकून) अग आई, माझ्या पोटांत एका-
एकीं कशानें बाई एवढी मोठी कळ निघाली ही ! मला नाहीं
ही सोसवत.

सख्या—(दुःखित मनानें) अग लाजरे, तुझ्या या हृदय-
वेदनेचें कारण आह्माला कांहीं समजत नाही. तें तुझे तला ठाऊक-
कदाचित् तो नंदकुमार तुझ्या दृष्टीस पडला, यामुळे तर असें होत
नसेल ना !

राधा—(तें नांव ऐकतांच मूर्च्छित होते, व सख्यांनीं वारा घात-
न्यानंतर व जलसेचैनादि दुसरे शीतोपचार केल्यानंतर कांहींशी

१ बाहेरच्या उद्दानें. २ कमळांची वेल. ३ पाणी शिंपडणें.

शुद्धीवर येऊन बावचळल्याच्यागत होऊन म्हणते.) अग सख्यां-
नो, मी आहे कुठे आणि करिते आहे तरी काय ? कांहींच बाई
मला समजत नाही.

७. श्लोक. (शार्दूलविक्रीडित.)

जागी कीं, निजल्यें, निशासमय हा, किंवा असे वासरं ॥
मोहस्थानं मजला मुळींच नकळे यांतील गे अंतर ॥
यन्नामैश्रवणं मम स्थिति अशी झाली, दुरापा तथा- ॥
वांछी हें मन फार फार सकल व्यापार टाकूनियां ॥ १ ॥

बरें, जरा डोळा लागला तर त्या वेळीं देखील किती तरी मेली
माझी विटंबना होत असते म्हणून सांगूं—

८. साक्या.

स्वप्नामध्ये मम शय्येवर नित्य धूर्त तो येतो ॥
मम वदनावर निजमुख टेंकुनि थापा किति तरि देतो ॥
पाहुनि चेष्टा या ॥ होते संतप्तचि काया ॥ १ ॥
अलित्याचा मग पादतलांना लावी स्वकरें रंग ॥
शिरीषकुसुमाहि खोंची कर्णी हळूच तो श्रीरंग ॥
पाहुनि चेष्टा या ॥ होते संतप्तचि काया ॥ २ ॥

(सान्या मैत्रिणी आश्चर्यानें एकमेकींकडे पाहतात.)

चंपकलता—(तमालिकेला एकीकडे नेऊन) गडे तमालिके,
मदनबाधेनें ही फारच व्यथित झाली आहेशी दिसते. आतां इची
उपेक्षा करणें चांगलें नव्हे. केली तर मोठा अनर्थ होईल. मला
वाटतें इच्या हातून प्रेमव्यंजक असा एक कामलेख लवकर तयार
करवावा. तुला कसें काय वाटतें ?

१ दिवस. २ बुद्धिभ्रंश झालेल्या. ३ ज्याचे नांव ऐकून. ४ दुर्लभ. ५ श्रीकृष्ण.
६ प्रेम साखविणारा.

तमालिका—या वेळेस तूं मसलत सांगितलीस ती फारच चांगली आहे. मलाही बाई तसेच वाटते.

चंपकलता—(रावेला म्हणते.) अग राधे, हा त्या कृष्णा-विषयीचा तुझा अभिलाष खरोखरच वाखागण्यासारखा आहे. आणि खरेच तुझ्यासारख्या त्रिभुवनसुंदरीच्या मनाचा ओढा त्या लोकाभिराम नंदनंदनाला टाकून दुसऱ्या कोणाकडे लागणार ! म्हणून म्हणते, उगीच आतां कष्टी होऊन बसू नको. तुझ्या मनो-व्यथेचे कारण आम्हाला समजले हे बरे झाले. आतां तुझ्या या चिंताज्वराचा उपशम होण्याचा आम्ही उपाय शोधून काढवों. लूं स्वस्थ रहा, कांहीं काळजी करूं नको.

(साऱ्या जणी चालूं लागतात, व पुष्पवाटिकेतील एका बकुळ-वृक्षाच्या शीतल छायेत जाऊन बसतात.)

चंपकलता—(पदराने रावेला हळू हळू वारा घालते व तिच्या गळ्यांतील मुक्ताहारांतला मध्यमणि बोटांनी वर उचलून धरून म्हणते.) अग तमालिके, अशा स्थितीत या वेळीं या कशांगीला या हाराचा भार देखील बाई सोसेनासा झाला आहे, म्हणून मी हा आपल्या पदरांत बांधून ठेविते.

तमालिका—खरेच बाई, तूं म्हणतेस तसेच कर.

चंपकलता—(पदरामध्ये हार बांधून ठेविते आणि कामलेख लिहिण्याकरितां एक भूर्जपत्र राधेच्या हातांत देऊन तिला म्हणते.) प्रियसखे राधे, प्रेमभरित असून ज्यांत शब्दलालित्य चांगले आहे असा कांहीं खुत्रीदार कामलेख मनांत अल्पून तुझ्या प्रियतमाकडे पाठविण्याकरितां तो या पत्रावर लिहून दे.

राधा—(क्षणभर विचार करून घामाघूम होत्साती धातुरसाने लेख लिहिते.)—

१ भूर्जनामक वृक्ष. याच्या पानावर लिहितां येते. २ शब्दांचा मधुरपणा.

९. आर्या.

अवलोकिलें तुझे मुख, त्रिभुवनसुंदर तसेंच सुकुमार ॥
तेव्हांपासुनि मन्मथ, निजवाणी पीडितो मला फार ॥ १॥

दोघी सरुया—(तो लेख लक्ष्यपूर्वक वाचून विस्मयानें)
बाहवा ! किती तरी बाई हिचें चातुर्य हें !

चंपकलता—(आश्चर्य पावून म्हणते.)—

१०. श्लोक (शार्दूलविक्रीडित.)

लाल्यापासुनि मैत्रिणींसह गृहक्रीडासुखीं रंगलीं ॥
खेळे प्रत्यहिं बाहुल्या घरकुलें तैशीच भातूकली ॥
वात्सल्यें प्रियतात घेउन जिला मांडीवरी खेळवी ॥
ती लेखें चतुरास्त्रियांमधिं पहा श्रेष्ठत्व कीं मेळवी ॥ १ ॥

तमालिका—गडे चंपकलते, तो नंदकुमार श्रीकृष्ण या वेळे-
स कोठें असेल हें तुला ठाऊक आहे का ?

चंपकलता—खरेंच बाई, कोठें असेल कोण जाणे. मला नाहीं
ठाऊक.

(तदनंतर कृष्ण आणि प्रियालाप प्रवेश करितात.)

प्रियालाप—प्रियमित्रा, अरे, येथें जवळच कोठें कुमारिका
बोलत आहेत असें मला वाटतें, तर मग या मधुमालतीच्या मांडवा-
खालीं बसून त्या काण बोलतात तें ऐकेनास ?

(कृष्ण लतामंडपांत उभा राहून ओंठांशीं मुरली घरून तिचे
सुर काढितो, ते ऐकून साऱ्या जणी चपापतात.)

राधा—(त्या सुस्वर नादब्रह्मांत तल्लीन होऊन देह्रमान
विसरते व बऱ्याच वेळानें सावध होऊन मोठ्यानें सुस्कारा टाकून
म्हणते.) अरे देवा ! हा सुस्वर नाद कामदेवाचा साक्षात् मोहनरूप

मंत्रच होय. कोण काय बरें हें वाजवीत आहे? या नादानें तर मी बाई अगदीं मोहित होऊन माझें देहभानही नष्ट झालें !

चंपकलता—(खोंचून बोलते) अग राधे, हा किनई त्या तमालनील श्रीकृष्णाच्या मुरलीचा नाद बरें कां. हा ऐकून तरी तुझ्या कानांना कांहीं सुख होतें का !

राधा—(मनांत) काय ? ज्याणें माझें हृदय चोरून नेलें त्या चोराच्याच मुरलीचा हा नाद ! (दीर्घ आणि उष्ण निःश्वास सोडून मोठ्याने) प्रिये चंपकलते, तूं खोंचून बोलतेस तर खुशाल बोल; पण तसाच या नादाचा प्रभाव आहे खरा, कसा म्हणशील तर—

११. दिंडी.

संगतीनें अमृतसा गोड लागे ॥

वियोगानें विषतुल्य हा मला गे ॥

जीविता वा मरणास हाच हेतू ॥

असे माझ्या, प्रियसखे जाण हें तूं ॥ १ ॥

(सख्यांचे डोळे भरून घेऊन त्या तिचे शांतवन करितात.)

चंपकलता—गडे तमालिके, ज्या अर्थी हे हरिणांचे कळप आणि पक्ष्यांचे थवे आपलें खाणेंपिणें सर्व कांहीं टाकून अमृतापेक्षांही अधिक गोड असा हा मुरलीरस ऐकण्यासाठीं एकसारखे कान देऊन या माधवीलतामंडपाकडे पहात राहिले आहेत, त्या अर्थी तो मुरलीधर श्रीकृष्ण त्याच ठिकाणीं असावा असें मला खचित वाटतें. तर भग आतां विलंब न लावितां हा कामलेख त्याच्या हातीं पडेल अशी तजवीज करावी हें बरें. (कामलेख हातांत धरून बावरल्याच्यागत चौहोंकडे पाहते व हळूच वेलींच्या एका फटींतून तो कृष्णाकडे झुगारून मार्गें फिरते.)

प्रियालाप—(तो लेख पाहून वर उचलतो आणि कौतुकाने कृष्णाला दाखवून म्हणतो.) प्रियमित्रा, हे पाहिलेस का काय आहे ते ?

कृष्ण—(त्याच्या हातांतून तो लेख शटकन् हिसकावून घेऊन वाचतो, आणि दुःखोच्छ्वास टाकून म्हणतो.) गड्या प्रियालापा, 'त्या कामविह्वल झालेल्या माझ्या प्राणवल्लभेनेच हा कामलेख पाठविला आहे यांत संशय नाही.

प्रियालाप—(मोठ्या नम्रतेने) मित्रा, त्यांत काय लिहिले आहे ते मला वाचून दाखवशील का ?

कृष्ण—गड्या, काय रे करूं ? प्रियेची दुःखावस्था व्यक्त करणारी ही पत्रिका पुनः वाचण्याविषयी माझे मन घेत नाही; तथापि तू म्हणतोसच म्हणून कशी तरी वाचून दाखवितो. लक्ष्य लावून ऐक.

प्रियालाप—मित्रा, वाचच ती एकदां. कर माझ्यावर एवढी कृपा.

कृष्ण—(मोठ्या कष्टाने वाचू लागतो, ती अशी—)

१२. आर्या (पूर्वोक्त.)

अवलोकिलें तुझें मुख, त्रिभुवनसुंदर तसेंच सुकुमार ॥

तेव्हांपासुनि मन्मथ, निजवाणी पीडितो मला फार ॥ १ ॥

प्रियालाप—(मनांत) अरेरे ! त्या विचारीची निर्दय मदनाने तर फारच बुवा गाळण करून सोडिली. (मोठ्याने) मित्रा, अरे मी तुला पूर्वी सांगितलें होतें कीं, कामदेवच तुझा साह्यकारी होईल व तो तुझे काम फत्ते करीलच करील. आणखी असेंही पण मी भाकीत सांगून ठेविलें होतें कीं, तिच्या मैत्रिणीच तिच्या दुःखाचा प्रतिकार करण्याचा कांहीं तरी उपाय योजतील. आहे का त्याची भाठवण ?

कृष्ण—(हांसत हांसत तो कामलेख प्रथम डोळ्यांपुढें वनंतर हृदयाशीं घट्ट धरून क्षणभर तिच्या स्पर्शजन्य सुखाचाच जणू काय अनुभव घेत आहे असें दाखवितो, आणि मग मोठ्याने सुस्कारा टाकून म्हणतो.)

१३. श्लोक (शार्दूलविक्रीडित.)

आलेख स्वकराक्षरीं सुललितौ जो पाठवी सुंदरी ॥
तो तत्संगमक्रांक्षिं या मम मना आनंद दैतो जरी ॥
कार्णे पीडित नी तथापि, धरितो वितीं जरी धीरता ॥
होतौ व्याकुळ फार जणुनि तिला दुःखैकपात्रीकृतौ ॥१॥

यासाठीं आतां मुरली वाजवीत बसून त्रस्त झालेल्या मनाला घटकाभर करमणूक करावी हेंच बरें. (मुरली वाजवितो.)

राधा—(तो मुरलीरव ऐकून आपल्या मनांत) अग बाई ! माझे मन मोहित करण्याविषयींचा कामदेवाचा वशीकरणमंत्र पुनः तो म्हणू लागला ! आतां बरीक माझी धडगत दिसत नाही. (असें म्हणून डोळे झांकते व दुःसह मदनज्वरानें संतप्त होत्साती मूर्च्छित पडते.)

चंपकलता—(मोठ्या गडबडीनें उठून समयोचित निरनिराळे उपाय करण्याकरितां अडखळत अडखळत वोलून मैत्रिणींना सांगते.) अग तमालिके, ऊठ बसलीस काय, तमालपत्रानें या प्रियसखीला बारा घाल. मृणालिके, पहातेस काय, धांव लवकर, आणि कमलिनीचीं कोंवळीं कोंवळीं पानें व देंठ आणून ते इच्या वक्षस्थळावर पसर. आणि विद्रुमलते, तूं किनइ बाई, चंदन व कापूर मि. सळलेलें थंडगार पाणी इच्या अंगावर शिंपड. आणि कदलिके, तूं असें कर, केळीचीं पानें घेऊन ये, आणि त्यांवर कमलें आणि

१ कामधनिका. २ सुंदर. हें स्वकराक्षरींचें विशेषण. ३ तिच्या समागमाची इच्छा करणारें. हें मनाचें विशेषण. ४ केवळ दुःखाला पात्र झालेली.

पळसार्चीं मऊ मऊ कुलें पसरून इला निजविण्याकरितां शय्या तयार कर. जा लवकर कशी.

प्रियालाप—(कानोसा घेऊन) अहो राजश्री, तुमच्या या मु-रलीच्या रडगाण्याला येथें कोण विचारतें आहे? असल्या अरण्या-रुदितानें काय व्हावयाचें आहे? त्या पुष्पवाटिकेकडून कोणी सुंदर मुलींचा करुणस्वर ऐकूं येत आहे तिकडे जाऊं चल.

कुष्ण—चल, तूं म्हणतोस तसेंच कां होईना? (असें म्हणून घाईघाईनें पुष्पवाटिकेंत जातो आणि तेथील एका बकुळीच्या झाडाआड उभा राहून ऐकतो.)

राधा—(डोळे उघडून) काय बाई, या सख्यांना म्हणावें तरी काय? मला असेंच होतें, तसेंच होतें, ही असेंच करते, तसेंच करिते, अशा नाहीं नाहीं त्या माझ्या उखाळ्यापाखाळ्या काढून मला बरें वाटण्याकरितां उगीच मेल्या आपल्या जिवाचा आटापिटा करीत आहेत. मला होतें आहे काय? कांहीं नाहीं. पण बाई, या वेळेस मी पुष्पशय्येवर निजलेली अमून असें काय बरें मला होऊं लागलें!—

१४. साक्या.

खदिरांगीरीं शय्या रचिली वाटे मम चिताला ॥

चंदनचर्चन चंद्रकांतिही पोळितसे शरिराला ॥

आतां काय करूं ॥ कैसा ताप निवारूं ॥ १ ॥

मोहजैतिभिरें दृग्पथं माझा कोंदाटुन बहु जातो ॥

विकारवाहुल्यें मज मन्मथ पीडा फारचि देतो ॥

आतां काय करूं ॥ कैसा ताप निवारूं ॥ २ ॥

(असें म्हणून पुनः मूर्च्छित होते.)

१ वैराच्या 'निलान्यानीं. २ चंदनाची उग्री. ३ चांदणें. ४ मूर्च्छेपासून उत्पन्न झालेले तिमिर म्ह० अंधार. ५ पहाण्याचा मार्ग. ६ नानाप्रकारच्या विकारांनीं.

कृष्ण—(मनांत म्हगतो.)—

१५. दिंडी.

मनोजन्मा जाळितो तुझा काय ॥

नसे संशय यांत गे तिलमाय ॥

भरुनि बसशी मम हृदयमंदिरा गे ॥

म्हयुनि देतो ताप तो तुझा रागें ॥ १ ॥

चंद्रकलता—(दुःखातिशयानें) अरे देवा! काय हिची दशा झाली ही! कांहींसा श्वास चालला आहे एवढ्यावरूनच काय-ती ही जिवंत आहे असे वाटते. (डोळे भरून येऊन तमालिके-ला म्हणते.) अग तमालिके, खरेच बाई त्या नंदकुमारावर हिचे अत्यंत प्रेम जडलें आहे. त्याच्यासाठी ही प्राण सोडील की काय न कळे. पण तो दुर्लभ पुरुष हिला प्राप्त व्हावा तरी कसा! हिला शुद्धीवर आणण्याला आतां कोणता बाई उपाय करावा!

तमालिके—मला खचित वाटते, या प्रियसखीविषयी त्याच्या देखील हृदयांत प्रेम उत्पन्न होऊन तोही इच्यासाठी वेडा होऊन गेला असेल.

चंद्रकलता—अग, याविषयी तर संशयच नको. इला पाहिल्याभासून तो देखील दुःसह कामवेदनांनी व्याकुल झाला आहे, आणि सगळे कामधंदे व आवडीचे खेळ सोडून देऊन या प्रिय-सखीच्या तसविरीकडे पहात आपल्या मनाला करमणूक करित सारा वेळ बसत असतो अशी लोकवार्ता माझ्या कानावर झाली आहे.

कृष्ण—(मनांत) खरेच बुधा. अशी माझी अवस्था झाली आहे तर खरी.

तमालिके—(हर्षातिशयानें टाळ्या वाजवीत) खरेच का!

असें असेल तर वरीक आतां आपल्याला कांहीं काळजी करायाला नको. या हृद्रोगांतून आम्ही वांचलों खऱ्या. त्या कामदेवाचीच ही कृपा म्हणावयाची. अथवा या प्रियसखीच्या रूप, लावण्य, यौवन, इत्यादि गुणांनीच हा आम्हांवर मोठा उपकार केला यांत संशय नाही. गडे चंपकलते, आपण आतां असें करूं. त्या दुर्लभ पुरुषाशी इचा समागम होई तोंपर्यंत इच्या प्राणरक्षणासाठी त्याचें चित्र काढून आपण हिला देऊं, म्हणजे त्याकडे पाहून तरी हिच्या जिवाला कांहीं बरें वाटेल.

चंपकलता—खरेंच बार्ई, तूं म्हणतेस हाच उपाय चांगला. (तमालिका चित्र काढण्याचीं साधनें घेऊन येते व लागलीच कृष्णाची तसवीर काढून तयार करिते.)

चंपकलता—(ती पाहून अनंशनें) गडे तमालिके, खरेंच बार्ई, चित्रें काढण्याच्या कामांत तूं मोठी कुशल आहेस. आतां ही तसवीर प्रियसखीला नेऊन दाखाव आगितिची मुखचर्चा कशी काय पालटते ती लक्ष्य लावून पहा.

तमालिका—(राधा डोळे झांझून पडली होती तेथें जाऊन तिच्यापुढें ती तसवीर धरिते व तिला धीर घेण्यासाठी आपल्या नाजूक हातानें तिला हालवून म्हणते.) गडे राधे, असें काय बरें करितेस ? हा पहा तुला मनापासून आवडणारा तुझा प्रियतम येथें उभा आहे, त्याच्याकडे पाहून विरहानें व्याकुल झालेल्या आपल्या मनाला अगोदर करमणूक तर करून घे.

राधा—(मोठ्या कष्टानें डोळे उघडते व घामाघूम होत्साती दीर्घोच्छ्वास सोडून म्हणते..)

१६. श्लोक (पृथ्वीच्छंद.)

अनेकविधसुंदरीहृदयभङ्गिणीं जो करी ॥

निवेश, मजला मने अति दुःख तो श्रीहरी ॥

षट्स्थ अथवा दुष्ट्या जनुर्मध्ये दिहोदीन भी- ॥

तयास, मन हें बुडे प्रियसखे निराशातर्फी ॥ १ ॥

कृष्ण—(हे निराशेचे उद्धार ऐकून)—

१७. साक्षी.

शरीर माझे तवाबलंदी तसेंच जीवित हें गे ॥

मत्संबंधें निराश चित्तीं होउं नको तूं सुभगे ॥

पांहुनि दुःख तुझे ॥ काय करूं मज नुमजे ॥ १ ॥

प्रियालाप—(प्रणयकोपानें) मित्रा, कसें करूं, काय करूं हा अष्टाक्षर मंत्र जपत बसल्यानें काय होणार आहे ? अरे, किती तरी दगडासारखें कठिण हें तुझें हृदय ! पुरे कर हें रडगाणें आणि हो पुढें. आतां उशीर कां करतोस ? कोठवर त्या विचारीचा अंत पहावयाचा ? (असें ह्मणून आरक्त कमलाप्रमाणें त्याचा नाजुक हात आपल्या हातांत धरून त्याला ओढतो.)

(कृष्ण हांसत हांसत राधेजवळ जाऊन उभाराहतो. त्याच्याकडे पाहून साऱ्या मैत्रिणी हर्षानें विस्मित होतात.)

प्रियालाप—अग चंपकलते; तुला एकवार ताकीद केली असून तूं पुनः या वाटिकेंतील फुलें चोरून आणिलींस वाटतें ?

चंपकलता—(कांहीं उत्तर न देतां आपल्या पदरांत बांधून ठेविलेल्या मौक्तिकहारांतील नीलमणि तोडून काडून तो प्रियालापाच्या धोतरांत त्याला न कळतां हळूच टाकून देते आणि कृष्णाला म्हणते.)
आर्या, या आमच्या प्रियसखीच्या हारांतून तुटून पडलेला नीलमणि कोठें सांपडत नाही. तो या तुझ्या मित्राच्या हातीं खचित लागला आहे, यासाठीं याच्या वस्त्रांचा मला अगोदर झाडा घेऊं दे.

कृष्ण—(हांसून) गड्या प्रियालापा, ती म्हणते आहे तर

देईनास कां परता झाडा ! ज्याला कर नाही त्याला डर तरी कशाला पाहिजे !

(प्रियालाप झाडा देऊं लागतो तो विद्युल्लतेप्रमाणे चमकणारा मणि त्याच्या धोतरांतून सटकून भईवर पडतो. तो पाहून साऱ्या-मणी खदखदां हांसून टाळ्या पिटतात. प्रियालाप मनांत खजिल्ल होऊन असें कसें झाले म्हणून अचंवा करितो.)

तमालिका—(कृष्णाला म्हणते.) आर्या, या तऱ्या मित्राला एवढें वाईट वाटायला नको. हा मणि या आमच्या धंदेखोर चंपकलतेनें विनोदानें त्याच्या धोतरांत लपवून ठेविला होता. तो विचारा कशाला चोरील ?

प्रियालाप—(क्रोधानें लाल होऊन) लवांडिचे चंपकलते, कांहीं चिंता नाही. पाहून घेईन तुला. या तुझ्या कर्माचें फळ तुला स्वकरच मिळेल, समजलीस ?

चंपकलता—(हांसून व कांहींशी लज्जित होऊन मणि उचलून घेते, व खालीं मान घालून बसलेल्या राधेजवळ भीत भीत नाऊन तिच्या मनाला लागेल असें खेंचून वोलते.)—

१८. श्लोक. (स्वधरा.)

क्याच्यासाठीं तुझी ही कुपुमसम तनू खेळते निर्विकारे ॥
टाकोनी रासलीला शिषयरसाहि ते मानिशी रोग सारे ॥
कावण्ये जो त्रिलोकीं निरुपम न कधीं प्राप्त झाला कुणाला ॥
इवें तो लाभला मे प्रियतम तुजला भक्तुनी त्रुणांला ॥१॥

(राधा रागानें तिच्याकडे पहाते.)

चंपकलता—अग, अशी रागावतेस कां. एवढें तरी आतां कर,

१९. श्लोक. (मंदाक्रांता.)

सांभाळी या निरख मण्यां नीलसुखी सुजाती ॥
 धूम्यांशीं हृदयि धरती रंजवीं ये रवचिन्ता ॥
 श्रीढोत्साहा करिं सुनखने त्यागुनी मूकतेजो ॥
 होवो आम्हां नयनसुख जे पडुनी त्वत्सुखालां ॥ १ ॥
 (असे म्हणून तो नीलमणि तिच्यापुढे करिते.)

शधा—अग वाचाळे, कुगाला उद्देशून तू हे बोलत आहेस ते मला समजले बरे का. उगीच शहा मण्याचा टेंभा मिरवू नको. मोठी आली मेली मला उपदेश करायला! (कुगालाकडे उत्कंठेने निरखून पाहते, व लागलेच लज्जेने तोंड खाली कळन मनांत म्हणते.) अरे दुर्बळा हृदया, तुझा संशय फिटण्यासारखा अजून देखील काही प्रत्यय येत नाही; तथापि—

२०. साक्षी.

सप्रायि लाकुनि नित्य चिंतिती अनांत ज्या पुरुषाला ॥
 दुर्लभं अगुनी या क्षाणिं तुजला प्रत्यक्षहि सो झाला ॥
 त्पार्थे मन वळले ॥ दैवधि हे तव फळफळले ॥ १ ॥

तर मग आतां असे कां बरे करित नाहीस ?

२१. साक्षी.

विलाससुद्ध हा सुद्वैतयोगे स्वयंच करित झाला ॥
 दाकुनि लज्जा धैर्याने मग कां न लगडती त्याला ? ॥
 त्पार्थे मन वळले ॥ दैवधि हे तव फळफळले ॥ २ ॥

१, २, ३, हे तीन शब्द योजण्यांत चंक्रलतेने मोठे चातुर्थ दाखविले आहे हे भाषण कृष्णाकडे व हारांतोड नीलमायाकडेही लागू पडते हे भाषिक वाचकांच्या सहज लक्ष्यांत येईल. पुढांत म्हणजे कृष्णाशी उतम वंशांत जन्म ठेला, प मणिाशी उतम खार्गीत जोडलेला. ४ रिशभे झाले. हे हृदयाचे पिरोषण. शही शब्द उभयत्र लागू पडतो ५ मुक्तेणाज. ६ विलास करण्यांत कुराळ. • इत्यगत.

(लज्जित होऊन पुनः खाली पहाते.)

(कृष्ण, अशा घाबरलेल्या स्थितीतही परम शोभा धारण करणाऱ्या तिच्या मुखकमलाकडे एकसारखी टक लावून पहात असतां प्रेमभराने तल्लीन होते, व त्या धांदलीत त्याच्या मांडीवरील मुरली खाली पडली हे त्याला समजत नाही.)

प्रियालाप—(बाबरल्याच्यागत पाहून) अरे, या राजश्रीची मुरली अशी खाली कशी पडली ! (बराच वेळ तिच्याकडे न्याहाळून पाहून) हो पडली ती ठीकच. (वितर्क करून मनांत) खुरोखरच, त्रैलोक्यांतील साऱ्या रूपवती स्त्रियांना आपल्या लावण्यविलासांनीं लाजविणारी ही पुतळी प्रत्यक्ष येथे उभी असून तिने ज्या अर्थी याला अगदीं वेडं करून टाकिले आहे, त्या अर्थी कितीही प्रियतम असलेही ही विचारी मुरळी मांडीवरून खाली घसरलेली याच्या लक्षणांत आली नाही यांत नवल तें काय ? गरीब बापुडी ! लवकरच आपला सवत शिरजोर होऊन आपले स्थान वळकावून आपल्याला अर्धचंद्र दाखविले या भीतीनें आपण होऊनच विचारीनें खाली उडी टाकिली कीं काय नकळे ! कसेही असो. आपल्याला हिला संभाळून ठेवणें भाग आहे. हिच्याच मदतीनें आतां पहा कशी गंमत करितो ती ! (असे म्हणून मुरली हळूच उचलून घेतो व चंपकलतेच्या पाठीमागे जाऊन कोणाला कळूं न देतां मोठ्या शिताफीनें ती तिच्या लुगड्याच्या सोऱ्यांत अडकवून ठेवून माघारा फिरतो, व कृष्णाला मोठ्यानें म्हणतो.) मित्रा, अरे असा बाबूबाबासारखा मुखस्तंभ होऊन कां बसला आहेस ? आपल्या मुरलीच्या मधुर वादनानें या सुंदरीचे कर्ण नृत्य कां करित नाहीस ?

कृष्ण—(मुरली मांडीवर नाही असे पाहून तिचा इकडे तिकडे शोच करितो व कोठें दृष्टीस न पडल्यामुळे खिन्न होतसाता

१ मुरलीला मुरळी असें यदनें म्हणले आहे. २ घालून देईल असा अर्थ.

प्रियालापाला म्हणतो.) गड्या, माझी मुरली कोणी तरी चोरून नेली असावी, पण असें झाले तरी कसे ?

प्रियालाप—अरे, आतां इतक्यांत या चंपकलतेच्या हातांत मी ती पाहिली होती.

चंपकलता—मेल्या भटुण्या, उगीच वटवट करूं नको. माझे नांव धेशील तर खबरदार. माझ्या हातांत पाहिली होती म्हणून मोठ्या दिन खाने सांगतोस तर ती का मी गिळून टाकिली ?

प्रियालाप—अग दांडगे पोरी, उगीच बैस, तोंड फार करूं नको. तूं ती गिळलीस का कोठें लपवून ठेविलीस, मला काय ठाऊक ! (असें म्हणून तिच्याजवळ जातो आणि सटकून तिच्या सोप्यांतून ती बाहेर काढून दाखवितो आणि म्हणतो.) पहा कशी चोरटी आहे ती. चोर तर चोर आणि वर शिरजोर ! (असें बोलल्यावर एकीकडे तिला वोटाने धमकावून म्हणतो) खट्याळ पोरी, माझी काय खोडी केली होतीस तिची आठवण आहे का ! आतां भोग आपल्या कर्मांचे फळ !

(साऱ्या जणींचे हांसतां हांसतां पोट दुखून येते. चंपकलता मनांत खजील हाऊन बसेच, हांतते व राधेला एकटी टाकून जवळच्या लताकुंजांत दुसऱ्या मैत्रिणी जात होत्या त्यांच्यांत मिसळून निघून जाते.)

राधा—(इकडे तिकडे पाहून भयचकित होतसाती मनांत म्हणते.) अग वाई, या साऱ्या सोबतिणी मला एकटीला येथे टाकून निघून कशा गेल्या ? आतां करूं तरी वाई काय ?

कृष्ण—अग वेडे, अशी घाबरतेस का ? येथे तुला कोणी खोटे आहे का काय ? मी नाहा का तुला सोबत ? अग, आजपर्यंत तुझ्यासारख्या कैक कन्यकांचे गांधर्वविवाह झालेले सगळ्या नगाला ठाऊक आहेत. मग तुलाच कोते ते माहीत नाहीत ? हा तुझा दास त्यासाठीच येथे आला आहे, समजलीस ? याला पाहिजे

ती सेवा सांग. ती करण्यास हा तयार आहे. प्रिये, बोलत कां बरे नाहीस ? तुला प्रसन्न करण्यासाठीं असें करून पाहूं का !

२२. श्लोक (पृथ्वीछंद.)

फळं मिजकरे तुझ्या रुचिरयादसंवाहनां ॥

सुसृष्ट अथवा भरुं नयनपंकर्जां अंजनां ॥

उरोर्जां तव शोभयूं रघुनि चित्र पत्रावली ॥

सुशाल पुरवुनि धे सकल हेतु शे या स्थली ॥ १ ॥

(असे म्हणून त्या त्या क्रिया करण्याविषयीचें आयलें हस्त-
कौशल्य दाखवूं लागतो. ते असें—प्रथमतः गोड गोड शब्दां-
नी तिचीं आर्जवें करून मोठ्या प्रयासानें तिला त्याणें आपल्या-
पुढें उभी केली आणि, ज्यांवर मधुर गुंजारव करणारे मधुकर
एकामगून एक मोठ्या लगबगीनें जाऊन बसत आहेत अशा
सुगंधसुमनांचा एक सुंदर व कौतुकोत्पादक हार गुंथून तो
तिच्या गळ्यांत घातला. नंतर तिला स्पर्शसुखाचा अनुभव व्हा-
वा या हेतूनें आपल्या नाजूक करांगुलींनीं तिचे गाल धरून को-
वळ्या लुलुशीत यवांकुरांची माळ करून तीही तिच्या गळ्यांत
घातली. त्यानंतर तिला हस्तालिंगनाचा लोभ उत्पन्न व्हावा ध-
णून तिच्या स्तनप्रदेशावर आपल्या हातानें केशरकस्तूरीची
सुरेख वेळवुडी काढली, आणि सरतेशेवटीं कोमल पल्लव आंथरू-
न व त्यांवर सुशालिक पुष्पांचा दाट थर पसरून स्वतः तयार
केलेल्या शय्येवर तिला बसविलें. याप्रमाणें तिला प्रसन्न करण्याक-
रितां नानाप्रकारचे सामोवचार केल्यानंतर जवळ बसून मोठ्या ला-
डीगोडानें तिला म्हणतो) प्रिये, हे तुझे अस्ताव्यस्त झालेले
केश वरवेवर तोंडावर येऊन भुरभुर उडत असल्यामुळे

१ सुंदर भाषणें ठावणें. २ स्वच्छ आणि मृदु. हे अंजनाचें विशेषण.

३ काजळ. ४ स्नान. ५ सुरेख वेळवुडी. ६ एक प्रकारचें कोमळ तृण.

तुझ्या सुंदर मुखकमलाला जरी अप्रतिम शोभा आली आहे, तरी ताज्या सुवासिक पुष्पांचे गजरे घालून हा तुझा केशकलाप सज-विण्याची मला फार हौस वाटते. (असे म्हणून जवळच्या पुष्पलतांवरिल प्रफुल्लित झालेली नानाविध कुसुमे घेऊन येतो न मोठ्या कौशल्याने तिची वेणी घालून तीत ती गुंफितो, आणि मोठ्या कौतुकाने बराच वेळ तिच्याकडे पहात उभा राहून म्हणतो)

२३. श्लोक. (शार्दूलविक्रीडित.)

वेणी ही तव चित्रपुष्परुचिरां पाहूनियां लाजती- ॥
 बही जाणुनि भारभूत अपुल्या पिच्छांस धिक्कारिती ॥
 स्वस्थाने त्यजुनी दहूनि बसती दूरस्थ शैलोदरीं ॥
 रुज्जेनें अलिनी त्यजुनि नलिनी जाती उधोनी बरी ॥ १ ॥

(पडद्यापलीकडून संभाषण ऐकू येते.)

कदलिका—अग विहंगिके, राधेची आई आज चित्रशाळेच्या अंगणांत रांगोळी काढीत बसली असतां तुझ्याशी काय ग बोलत होती ?

विहंगिका—अग हेंच. मला ती म्हणाली, ' आतांशा त्या माझ्या काढकीचे मन फारच बाई विरस झालेलें दिसते. नेहमीच्या घरच्या कामधंद्यांकडे देखील तिचें लक्ष्य अगदीं लागत नाहीं; म्हणून निवाला काहीं करमणूक करण्याकरितां ती यमुनेवर गेली आहे. तर तूं कदलिकेला बरेच वेळ घेऊन तिच्याकडे जा आणि तिची चित्तवृत्ति काहीं ठिकाणावर येईल तर पहा. '

कदलिका—खरेच बाई, अलीकडे ती राधेची आई देखील मनांतल्या मनांत फार दुःखीकष्टी झालेली दिसते. काय बरे याचें कारण असावें ?

१ मानाविध पुष्पें गुंणून शोभिवंत केलेली. २ मो. ३ पर्वताच्या गुंणत.
 ४ प्रमरी. ५ कमलिनी,

विहंगिका—अग, राधेचें मन ठिकाणावर नाही हेंच तिच्या दुःखाचें कारण; दुसरें काय असायाचें आहे ?

कदलिका—खरें; पण अशा स्थितीत यमुनेवर तिणें तिला एकटीला पाठविली हें बरें काहीं चांगलें नाही केलें.

विहंगिका—अग, तिणें नाही पाठविली आणि ती एकटीही नाही गेली. चंपकलता आणि तमालिका ह्या तिच्या अगदीं जिवलग मैत्रिणी आहेत हें तुला ठाऊक आहेना ? त्या दोघीजणी, 'तुला काहीं बाहेरची बाधा झाली आहे तिचा उपशम करण्याकरितां यमुनेवर चल,' असें म्हणून तिला घेऊन गेल्या.

कदलिका—काय ? राधेसारख्या सुशील मुलीला देखील बाहेरची बाधा झाली ? हें बरें मला खरें नाही वाटत.

विहंगिका—अग वेडे, तसें नव्हे. तिचें मन मोहित करणारा भसा काहीं विलक्षण चमत्कार तिच्या दृष्टीत पडला असावा, व त्याची दृष्ट लागून तिची वृत्ति अशी चंचल झाली असावी असें मला वाटतें.

कदलिका—खरेंच ग खरें. तूं म्हणतेस तेंच खरें. त्या दिवशीं किनई ती कामदेवाची पूजा करण्याकरितां मदनोद्यानांत गेली होती तेथें तो नंदकुमार श्रीकृष्ण तिच्या दृष्टीस पडला, तेव्हांपासून तिच्या हृदयांत कामविकार उत्पन्न होऊन ती अगदीं वेड्यासारखा होऊन गेली आहे असें पुष्कळ लोक बोलतात.

विहंगिका—मीही एकदां गोकुळांत काहीं कामाकरितां गेलें होतें, तेव्हां तिचें आणि कृष्णाचें एकमेकांवर अत्यंत प्रेम जडवें आहे ही गोष्ट कर्णोपकर्णी माझ्याही कानावर आली होती खरी.

(इतक्यांत चंपकलता आणि तमालिका प्रवेश करितात.)

धं० ५०—अग तमालिके, मला वाटतें या विहंगिका आणि कदलिका काहीं बोलत आहेत. ओळखल्यास का तूं त्यांचा शब्द ?

तमा०—हो ओळखला. मग पुढें काय म्हणतेस ?

चंपक०—अग, म्हणायचें काय ! चल आपणही त्यांना जाऊन भेटूं.

(दोघी इतर सखांना बरोबर घेऊन त्यांच्याकडे जात.त.)

कदलिका आणि त्रिहंगिका—(त्यांना पाहून हसून) अग चंपकलते, आम्ही येयें आहो हें तम्हाला कसे म कऱ्हे ? मोठी वाई पाताळयंत्रि तूं.

चंपक०—कसे म्हणजे ? तुमचा शब्द आमच्या का ओळखीचा नाही ?

(दोघी लजून उभ्या राहतात.)

चंपक०—अग उठतां का ? अशा लाजू नका. तम्ही बोलत होतां त्यांत कांहीं वायगे नाही. सर्व गुनांनीं एकमेकांस शोभणाऱ्या त्या राधाकृष्णांचा समागम व्हावा अशी इच्छा न करणारा कोणी तरी अग्रम या दुर्निधेत असेल का ! सर्वांची तीच इच्छा आहे. चला तर मग आतां आपण सगळ्याजणी जाऊन ती आपली प्रियसखी राधा कोठें आहे याचा शोध करूं.

(सगळ्या एकत्र जमून प्रवेश करितात.)

चंपक०—(राधेची मुत्रवर्या पाहून एकीकडे) अग तमालिके, या आनल्या प्रियसखीचा त्या नंदकुमाराबरोबर गांधर्वविवाह स्वचित झाला असें मला वाटतें. (विनोदानें हांसत हांसत एकीकडे रंगेला म्हणते.) अग राधे, तुला आठवतें का त्या दिवशीं मला स्वप्न पडलेलें मीं तुला सांगितलें होतें तें ? आली का त्याची कांहीं प्रचीती ? किती तरी वाई त्या वेळेंत तूं मजवर रागावलीस, पण सरतेशेवटीं तसंच घडून आलें ना ?

(राधा लज्जेनें तोंड खाली घालिते.)

कृष्ण—प्रिये, फुलांनीं अगदीं गव्व भरून गेलेले ते केसरवृक्ष

पाहिलेस का? तुझ्या हस्तस्पर्शाने आपल्या जन्माचे सार्थक्य व्हावे अशी मोठ्या प्रेमाने ते इच्छा करित आहेत. चल तर आपण ती फुले तोडून आणू.

(सर्वज्ञ फुले तोडू लागत त.)

कृष्ण—अग विलासिनी, सुवर्णासारखा ही फुले तुझ्या अलंकारांच्या शोभेत कांही वेळ तरी भर घालण्यासारखी आहेत. (असे म्हणून लज्हाळ्यांनी वेष्टिलेल्या एका केसरवृक्षाजवळ जातो व स्वतः तोडिलेली व कांही सख्यांनी गोळा केलेली फुले एकत्र करून त्यांचे हार, गजरे, तुरे व कटिभेखला इत्यादि भूषणे करून त्यांनी तिचा देह शृंगारितो.)

(इतक्यांत प्रियालाप प्रवेश करितो.)

प्रियालाप—(मोठ्या डौलाने) मित्रा, पहा पहां गीं वेंचून आणलेली ही फुले कशी छान्दार आहेत तीं! (असे म्हणून ती त्याच्यापुढे ठेवितो.)

कृष्ण—(विचार करून) सुमनालंकारांनी मी तर प्रियेला नटवाण्याची तितकी नटविली. आतां या फुलांचे काय बरे करावे! असो, यांचाही एक विचित्र हार गुंफून त्यांजें तिचा कंठप्रदेश आणि उरोभाग सुशोभित करावा. (असे म्हणून हार गुंफावयास लागतो.)

प्रियालाप—मित्रा, ही तसवीर क्षणभर तुझ्याजवळ असू दे. मी आणखी फुले वेंचून आणितों.

(कृष्ण ती तसवीर घेऊन व तिच्याकडे पाहून राधेकरिता तयार केलेल्या पुष्पशय्येखाली लपवून ठेवितो.)

राधा—(दुरूनच ती पाहून मत्सरभावाने मनांत म्हणते) अरे देवा! कोणत्या तरी दुसऱ्या स्त्रीचे हें चित्र काढिलेले आहे! (असे म्हणून मौन धारण करिते.)

कृष्ण—(ती मुंकाटयानें हिरमुसलें तोंड करून वसलेली पाहून आपल्या मनांत म्हणतो.)—

२४. श्लोक (लाग्धरा.),

निस्सोमस्नेहभात्रे ऋजुं मन कहनी क्रीडतां प्रेयसीला— ॥
झाला उद्वेगं कां हा अवचित नुकले गूढ हें मन्मतीला ॥
पाहूं जातां दिसेना अगळिक घडली कोणती दृष्टिला या ॥
केलें म्यां काय देवा ! प्रथमच कवळीं मक्षिकापात व्हाया ॥१॥

(भीत भीत तिच्या चरणांवर वारंवार मस्तक ठेवून मोठ्याने) प्रिये, कांहीं न बोलतां एकाएकीं अशी उद्विग्न होऊन वसलीस याचें काय बरें कारण ? पुण्यासारखी ही तुझी कोमल तनु अशी एकाएकीं निस्तेज कां बरें झाली ? माझ्या हातून अथवा दुसऱ्या कोणाकडून तुझा कांहीं अपराध घडला कीं काय ? मला कांहींच कळत नाही. प्राणवल्लभे, असें करूं नको. मनांतील राग काढून टाकून या दासाकडे एकवेळ कृपादृष्टीनें पहा, व कांहीं विपरीत भावनेनें भलताच संशय मनांत येऊं देऊं नको. आणखी पाहिलास का केसरकुसुमांचा हा हार ? किती सुंदर झाला आहे हा ! हा आपल्या गळ्यांत घाल, आणि त्या ठिकाणीं तो रुळत असतांना कसा शोभतो तें मला पाहूंदे.

(राधा कांहीं न बोलतां तशीच खालीं तोंड करून वसते.)

(कृष्ण मोठ्यानें दुःखोच्छ्वास सोडून चंपकलतेच्या तोंडाकडे पहातो.)

चंपकलता—गडे राधे, हा तुझा हृदयवल्लभ फारच खट्टू झाला आहे. याच्याकडे पाहून तरी राग सोडून दे, आणि अशी एकाएकीं बियरलीस कां याचें कारण सांग. असें गुपाचिप वसल्यानें माणसांनीं काय बरें समजावें ? तुझ्या प्रियकराचा सोवती हा प्रियालापही जवळ उभा राहून, ' मीं वेंचून आणिलेल्या पुष्पां-

१ अत्यंत, अमर्याद. २ सरळ. ३ चित्तक्षोभ. ४ घासांत.

चा हा हार तुझ्या प्राणवल्लभानें मोठ्या कौशल्याने तयार केला आहे तो, माझ्यावर जर मर्जी खुष असेल तर आपल्या गळ्यांत घालून कशी शोभतेस तें मला पाहूंदे,' असें मोठ्या नत्रतेने म्हणत आहे. तर त्याच्या विनवणीने तरी तुला काही दया येऊं दे.

राधा—(रागाच्या कृष्णाच्याने तोंड एकीकडे फिरवून) मोठी मेली शहाणी आली दुसऱ्याला उपदेश करायला. लाज नाही वाटत असें बोलतांना. याच भटुरग्याने आपण दिलेला तो चित्रपट पाहिला नाहीस वाटतें ? त्यावर त्याच्या प्रियमित्राच्या कोणी सुंदर प्रियकरणीचें चित्र काढलेलें आहे तें कसे नाही तुझ्या दृष्टीस पडलें ? डोळे फुटले होते वाटतें पहायला. त्याच सवतीच्या गळ्यांत तो पुष्पहार जाऊन पडूं दे पाहिजे तर.

प्रियालाप—(हें रागाचें भाषण ऐकून मोठ्याने हांसून म्हणतो.) मित्रा, अरे हिला हा इतका संताप आला हें फार चांगलें झालें. या रागाच्या आवेशानें आपला एक कार्यभाग उरकला. नाही का तुझ्या लक्ष्यांत आलें मी काय म्हणतो तें ? अरे, हिच्या या भाषणानें ही अशी एकाएकी वियरली कां हें समजून चुकलें. शर्थ आहे बुवा या बायकांमुळे. मग आतां पाहूतोस काय ? काढ बाहेर ती तसबीर आणि ठेव हिच्या डोळ्यांपुढें. ऊठ लवकर. तीच आतां खऱ्याखोटाचा निर्णय करील.

(कृष्ण मोठ्या आनंदानें ती तसबीर तिला दाखवितो.)

राधा—(ती आपलीच आहे असें पाहून एकदम चपापते व मनांत म्हणते.) अरे देवा, माझ्या हातून ही मोठीच चूक झाली. किती तरी मूर्ख मी ! विनाकारण या माझ्या प्राणवल्लभाचें मन मी दुखविलें. (असें म्हणून कृष्णाकडे प्रेमदृष्टीने पहाते.)

कृष्ण—(तिची प्रसन्न मुद्रा पाहून आपणही मोठ्या सन्मानानें तो पुष्पहार तिच्या गळ्यांत घालतो, आणि शारदेंदुसारख्या तिच्या

आल्हादजनक मुखकमलाकडे प्रेमभरित लोचनांनी पाहून म्हणतो.)
प्रिये, तुझे अप्रतिम लावण्य, भाषणमाधुर्य आणि हृदयमार्दव, इत्यादि
अत्यंत लोभनीय गुण पाहून खरोखरच मी सर्वस्वी तुझा दास
बनून राहिलो आहे, तर आतां तुझे कोणकोणते प्रिय मी करावे ते
कृपा करून सांग.

(राधा घोंटाळल्यासारखी होऊन चंपकलतेच्या तोंडाकडे पाहते.)

● चंपकलता—(कृष्णाकडे पाहून) आर्या, ती कशाला ? मीच
सांगते. तूं जर आम्हां सर्वांवर प्रसन्न झाला आहेस तर यापेक्षां अधिक
प्रिय तें काय करावयाचें राहिलें आहे ? कांहीं नाही. एवढ्यानेच
आम्ही कृतार्थ झालो; तथापि तुझा आग्रहच आहे, म्हणून बोलते.
आमचें एवढेंच मागणें आहे, तें दे म्हणजे सर्व पावले.—

२५. साक्या.

स्वभावसुंदररूपा, तुजशीं सखी आमुची व्हावी- ॥

सदा संगता, रति मदनाशीं जेविं तशी विलसावी ॥

इच्छा हीच असे ॥ हृदयीं कांहिं न अन्य वसे ॥ १ ॥

पावित्र आणि श्लाघ्य समागम पाहुनि हा दोदांवा ॥

धविरेत दृक्सुख लाभुनि यावा अनुभव आनंदाचा ॥

इच्छा हीच असे ॥ हृदयीं कांहिं न अन्य वसे ॥ २ ॥

(असें म्हणून सर्व निघून जातात.)

▣ चवथा अंक समाप्त.

वृषभानुजानाटिका समाप्त.

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु. ॥

विद्वज्जनप्रार्थना.

आर्या.

रत्नाकरास यत्ने, मथितांना सुरवरां मिळे कमला ॥
नाट्याधि भंथनांतीं, तैसै वृषभानुजाख्य रत्न मला ॥ १ ॥

श्लोक.

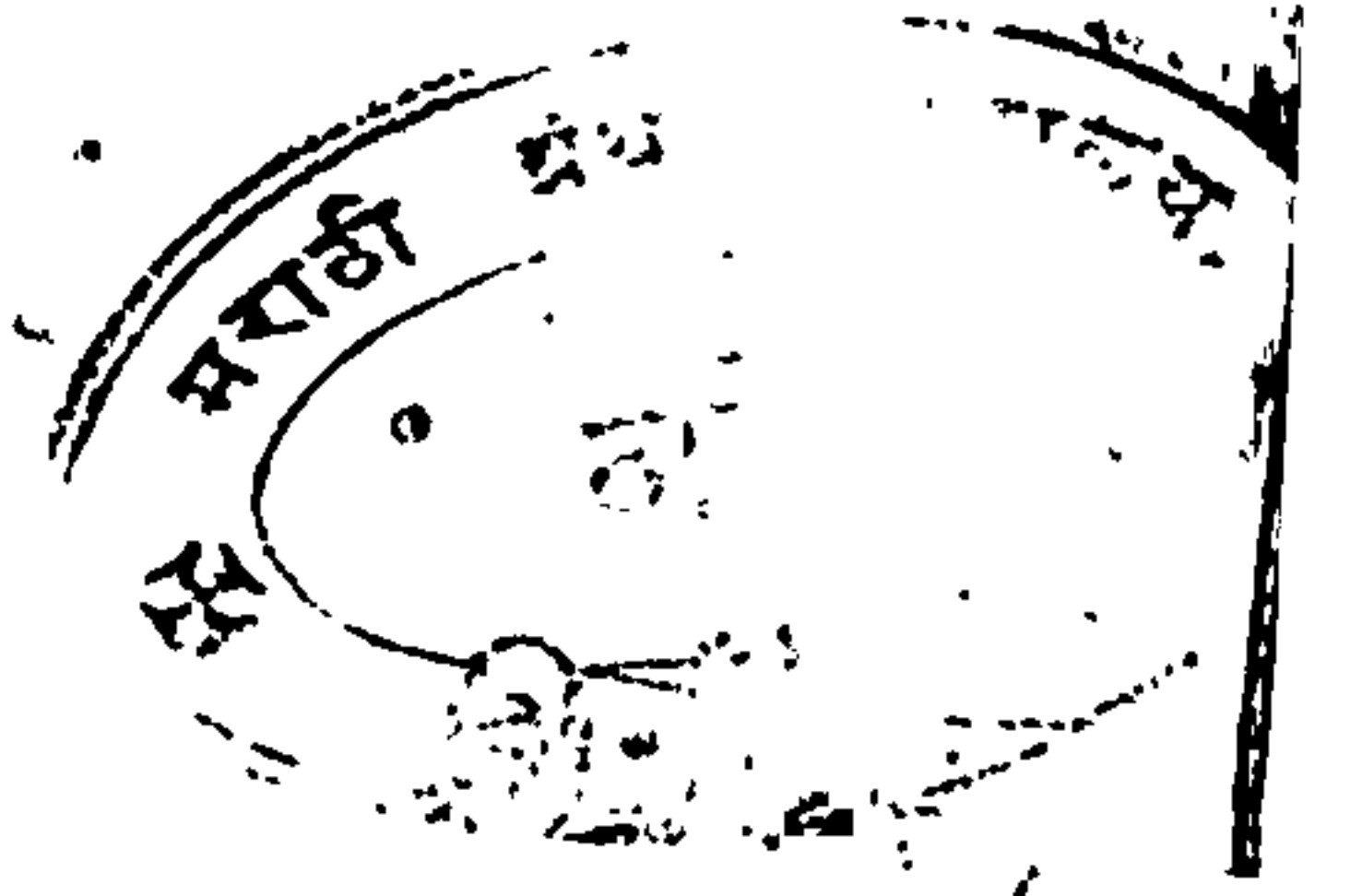
यश्चिती विबुध-सरस्वती-विलास ॥
लीलेनें उपजवितो कृतहलास ॥
त्यांलागीं रमत्रिल रम्य नाटिका ही ॥
सौंदर्ये सहज न त्यांत चित्र कांही ॥ २ ॥

दिव्यालंकृति रम्य कोमलयदा तन्त्री सुवर्णांकिता ॥
श्रीमद्विभ्रमशालिनी रमत्रिते ही संस्कृतज्ञः स्वतां ॥
नाही येत परंतु संस्कृत जयां त्यांलागीं भाषांतर- ॥
रूपाने कृति तीच अर्पण करीं मी प्राकृतीं सादर ॥ ३ ॥

अभिनव कमलांची कांति भृंगावलीला ॥
तरुणजन-ततीला अंगत्तानेत्र-लीला ॥
मवजलधर-वाणी नीलकंठ-श्रुतीला ॥
रम्यु तंशिच हेही नाटिका सन्मतीला ॥ ४ ॥

आर्या.

मनुजार्चे ज्ञान फिती, अल्प तयाची असे सदोष कृती ॥
परि अंगिकारिती ती, टाकुन दोषांस जे गुणज्ञ कृती ॥ ५ ॥
या न्यार्थेचि प्रकृत, प्राकृत वृषभानुजा बुद्धांस मता- ॥
होवो, तेषें मजला, हेदल आनंद ज्या नसे समता ॥ ६ ॥

शुद्धिपत्र.

पृष्ठ.	ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
२	७	ती.	ही.
२	१०	ती.	ही.
१०	२१	ते	तें
११	११	सजविले	सजवीले.
१९	१५	तरुलता	तरुलता
२६	१४	पंकजीचें	पंकजांचें
६५	२३	अल्पून	कल्पून
६६	९	रंगलीं	रंगली.
७९	१२	वरी	वरी.